

URARTU BAKRAÇLARI

Hazırlayan: Sefa KURT

Danışman: Doç. Dr. Bilcan GÖKCE

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

Her Hakkı Saklıdır

İĞDIR/2025

T.C.
İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

URARTU BAKRAÇLARI

Sefa KURT

ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

İĞDIR/2025

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

Sefa KURT

Bu tez Iğdır Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından FEF0824Y25 numaralı tez projesi olarak desteklenmiştir

ÖZET

URARTU BAKRAÇLARI

KURT, Sefa

Yüksek Lisans Tezi

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Bilcan GÖKCE

Ocak- 2024, 93 sayfa

Tez çalışmasında, Urartu Krallığı'nda bakraçlar değerlendirilmiştir. Değerlendirme, buluntu olarak ele geçmiş bakraçlar ile tasvir sanatında betimlenmiş bakraç motifleri ışığında yapılmıştır. Buluntu olarak ele geçmiş bakraç sayısı 10 adettir. Tasvir sanatında ise süs eşyaları, askeri teçhizatlar, taşıt aksamaları, at koşum takımları, mühürler ve mimari süslemeler üzerinde görülenler değerlendirilmiştir. Çalışmada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle bakraçların üretim ve yapım özellikleri üzerinde durulmuştur. Bakraçların üretiminde genellikle bronz ve az sayıda da olsa gümüş kullanılmıştır. Bakraçlar üzerinde görülen süslemelerde ise kazıma, kabartma ve kaplama teknikleri uygulanmıştır. Sade bakraçların yanı sıra, balık, kuş, at başı, tomurcuk dizileri, rozetler, hayat ağacı motifi ve tanrı figürleri ile süslenmiş olanlar da bulunmaktadır. Çalışmada öncelikle arkeolojik buluntular başlığı altında ele geçmiş bakraçlar değerlendirilmiştir. Sonrasında ise tasvir sanatı altında bakraç motiflerinin görüldüğü eserler ait oldukları başlıklar altında incelenmiştir. Tasvir sanatında bakraçlar kadın figürleri başta olmak üzere, mitolojik yaratıklar ve tanrıların elinde betimlenmiştir. Törensel kullanımının yanı sıra bakraçlar sosyal yaşamda da kullanılmış olmalıdır. Urartu dönemi bakraçlarının yakın benzerleri çağdaşı uygarlıklardan Yeni Asur ve Geç Hitit Beyliklerinden de bilinir. Bununla birlikte Urartu bakraçlarının kendine has özellikleri de mevcuttur. Nitekim yılanbaşı ile sonlandırılmış kulplar ve “T” biçimli kulp halkası bu özelliklerdendir.

Anahtar Kelimeler: Urartu, bakraç, din, tasvir sanatı, bronz.

ABSTRACT

URARTIAN BUCKETS

KURT, Sefa

Master's Thesis

Archaeology Department

Supervisor: Assoc. Prof. Bilcan GOKCE

January-2024, 93 Pages

This study evaluated the buckets in the Urartian Kingdom. The evaluation was made in the light of the buckets found as finds and the bucket motifs depicted in the art of depiction. The number of buckets recovered as finds is 10. In the art of depiction, ornamental accessories, military equipment, vehicle parts, horse trapping, seals and wall painting were evaluated. In order to better understand the subject of the study, the production and production features of buckets were primarily emphasized. Buckets were generally produced using bronze and, to a lesser extent, silver. In the decorations seen on buckets, engraving, embossing and coating techniques were used. In addition to plain buckets, there are also fish, bird, horse head, bud rows, rosettes, tree of life motif and god figures and basic ones. In the study, buckets obtained under the title of archaeological finds were evaluated first. As a result, the works exhibiting bucket motifs under the art of depiction were signed under the trustworthiness they belong to. In the art of depiction, buckets are depicted in the hands of mythological creators and gods, especially female figures. In addition to ceremonial viewing, buckets should also be included in social life. Close similarities of the buckets of the Urartu period are known from contemporary civilizations, the Neo Assyrian and Neo Hittite Principalities. However, Urartu buckets also have their own unique features. For example, handles terminated with a snakehead and a “T” shaped handle ring are among these features.

Keywords: Urartu, bucket, religion, depiction art, bronze.

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Bu çalışmada, Urartu dönemine ait bakraçlar değerlendirilmiştir. Tezin ana unsurunu Urartu coğrafyasında kaçak kazılarla ele geçmiş ve bugün çeşitli müze ile özel koleksiyonlarda bulunan bakraçlar oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmanın bir diğer temel unsurunu da tasvir sanatında betimlenmiş bakraç motifleri meydana getirmektedir. Nitekim bu konu üzerine bugüne kadar yapılmış bilimsel çalışmalar sayı ve nitelik olarak oldukça azdır. Yapılan çalışmalarda ise yalnızca kazılardan ele geçmiş bakraçlar değerlendirilmiştir. Oysaki tasvir sanatı da bu konuda önemli veriler sunmaktadır. Bu nedenle Urartu bakraçları üzerine derli toplu bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Urartu bakraçlarını tez konusu olarak belirleyen, tez çalışmamın araştırılmasında, yürütülmesinde ve yazım aşamasında her türlü desteği sağlayan değerli hocam Doç. Dr. Bilcan GÖKCE'ye minnettarım. Ayrıca tez aşamasında desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Esra KAÇMAZ LEVENT, Doç. Dr. Rıfat KUVANÇ'a ve çizimleri yapan arkeolog desinatör Burhan GÜLKAN'a da teşekkür ederim. Son olarak da maddi ve manevi her daim yanımda olan aileme sevgilerle.

Sefa KURT

IĞDIR/2025

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ	vii
1. GİRİŞ	1
2. KAYNAK ÖZETLERİ	3
3. MATERYAL VE YÖNTEM.....	6
3.1. Materyal	6
3.2. Yöntem	6
4. BULGULAR VE TARTIŞMA.....	8
4.1. Malzeme ve Yapım Özellikleri	8
4.1.1. Malzeme	8
4.1.1.1. Bronz.....	8
4.1.1.2. Gümüş	8
4.1.2. Yapım Özellikleri	9
4.1.2.1. Dövme Tekniği	9
4.1.2.2. Bezeme Teknikleri	10
4.1.2.2.1. Kabartma (<i>repoussé</i>)	10
4.1.2.2.2. Kazıma (<i>incisé</i>)	10
4.1.2.2.3. Kaplama (<i>plaqué</i>).....	10
4.2. Arkeolojik Buluntular	11
4.3. Tasvir Sanatı.....	14
4.3.1. Süs Eşyaları	14
4.3.1.1. Kemerler	15
4.3.1.2. Adak Levhaları.....	22
4.3.1.3. Pektoraller	25

4.3.1.4. Madalyonlar	27
4.3.2. Askeri Ekipmanlar	28
4.3.2.1. Miğferler	28
4.3.2.2. Sadaklar.....	30
4.3.3. Tekerlekli Taşıt Aksamları	32
4.3.3.1. Taşıt ok ucu başlıkları	33
4.3.4. At Koşum Takımları	34
4.3.4.1. Göğüs plakaları	35
4.3.4.2. Göz Siperlikleri	36
4.3.4.3. Alınlıklar	37
4.3.5. Mühürler	39
4.3.6. Fildişi Eserler.....	41
4.3.7. Mimari Süslemeler.....	42
5. SONUÇ.....	45
KAYNAKLAR	48
ŞEKİLLER	56
ÖZGEÇMİŞ.....	94

SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ

cm.	Santimetre
çiz.	Çizim
fig.	Figür
fot.	Fotoğraf
km.	Kilometre
lev.	Levha
m.	Metre
mö.	Milattan Önce
pl.	Plate
res.	Resim
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
şek.	Şekil
taf.	Tafel

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No

Şekil 1- Silindirik Biçimli Bakraç (Başaran, “Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı”, res.1).....	56
Şekil 2- Kutu Biçimli Bakraç (Başaran, “Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı”, lev. III /1-2).	57
Şekil 3- Silindirik Biçimli Bakraç (Ceylan, “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, çiz. 1).	58
Şekil 4- Silindirik Biçimli Bakraç (Ceylan, “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, çiz. 2).	59
Şekil 5- Silindirik Biçimli Bakraç (Belli ve Avcı, “Törenselsel Urartu Bakraçları”, çiz. 1).	60
Şekil 6- Silindirik Biçimli Bakraç (Merhav “Seromonical Buckets”, fig. 22).	61
Şekil 7- Silindirik Biçimli Bakraç (Merhav “Seromonical Buckets”, fig. 20a).	62
Şekil 8- Silindirik Biçimli Bakraç (Merhav “Seromonical Buckets”, fig. 21).	63
Şekil 9- Küresel Gövdeli Bakraç (Yaşlı, Kars Müzesi’nde Yer Alan Urartu Dönemi Madeni Kapları, s. 43).....	64
Şekil 10- Küresel Gövdeli Bakraç (Yaşlı, Kars Müzesi’nde Yer Alan Urartu Dönemi Madeni Kapları, s. 45).....	65
Şekil 11- Kemer Parçası (Kellner, <i>Gürtelbleche aus Urartu</i> , taf. 70/279).....	66
Şekil 12- Kemer Parçası (Kellner, <i>Gürtelbleche aus Urartu</i> , taf. 71/279).....	66
Şekil 13- Kemer Parçası (Kellner, <i>Gürtelbleche aus Urartu</i> , taf. 70/279).....	66
Şekil 14- Kemer Parçası (Kellner, <i>Gürtelbleche aus Urartu</i> , taf. 71/282).....	67
Şekil 15- Kemer Parçası (Kellner, <i>Gürtelbleche aus Urartu</i> , taf. 69/274).....	67
Şekil 16- Kemer Parçası (Çavuşoğlu, <i>Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu</i> , s. 137)	68
Şekil 17- Kemer Parçası (Kellner, <i>Gürtelbleche aus Urartu</i> , taf. 34/117).....	68
Şekil 18- Kemer Parçası (Çavuşoğlu, <i>Urartu Kemerleri</i> , çiz. 67)	68
Şekil 19- Kemer Parçası (Çavuşoğlu, <i>Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu</i> , s. 92)	69
Şekil 20- Adak Levhası (Ertuğrul, <i>Bronzene Votivbleche von Giyimli</i> , taf. 26/188)...	70
Şekil 21- Adak Levhası (Ertuğrul, <i>Bronzene Votivbleche von Giyimli</i> , taf. 30/219)...	71
Şekil 22- Adak Levhası (Ertuğrul, <i>Bronzene Votivbleche von Giyimli</i> , taf. 31/225)...	72
Şekil 23- Adak Levhası (Ertuğrul, <i>Bronzene Votivbleche von Giyimli</i> , taf. 35/257)...	73
Şekil 24- Adak Levhası (Ertuğrul, <i>Bronzene Votivbleche von Giyimli</i> , taf. 44/295)...	74

Şekil 25- Adak Levhası (Biber ve Çavuşoğlu, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası”, res. 9)	75
Şekil 26- Pektoral (Belli, <i>Urartu Takıları</i> , s. 308).....	76
Şekil 27- Pektoral (Belli, <i>Urartu Takıları</i> , s. 310).....	76
Şekil 28- Pektoral (Belli, <i>Urartu Takıları</i> , s. 312).....	77
Şekil 29- Madalyon (Belli, <i>Urartu Takıları</i> , s. 315).....	77
Şekil 30- Miğfer (Taşyürek, “Gaziantep Müzesi’ndeki Bronz Urartu Miğferi”, s. 180, fig. 1).....	78
Şekil 31- Miğfer (Seidl, <i>Bronzekunst Urartus</i> , Abb. 29).....	78
Şekil 32- Miğfer (Seidl, <i>Bronzekunst Urartus</i> , Abb. 30).....	79
Şekil 33- Miğfer (Seidl, <i>Bronzekunst Urartus</i> , Abb. 32).....	79
Şekil 34- Sadak (Seidl, <i>Bronzekunst Urartus</i> , Abb. 55)	80
Şekil 35- Taşıt Ok Ucu Başlığı (Merhav, “Chariot and Horse Fittings”, p. 56, fig. 4) ..	81
Şekil 36- Taşıt Ok Ucu Başlığı (Merhav, “Chariot and Horse Fittings”, p. 56, fiz. 4)...	82
Şekil 37- Taşıt Ok Ucu Başlığı (Çavuşoğlu, “Van Müzesi’nden Bir Grup Taşıt Aksamı” ss. 115-130).....	83
Şekil 38- Göğüs Plakası (Çavuşoğlu, Van Müzesi’nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası”, çiz. 2).....	84
Şekil 39- Göğüs Plakası (Ellem, <i>Kykladen und Alter Orient Karlsruhe</i> , res. 412, U39)	85
Şekil 40- Göz Siperliği (Seidl, <i>Bronzekunst Urartus</i> , çiz.82)	86
Şekil 41- Göz Siperliği (Seidl, <i>Bronzekunst Urartus</i> , p.79, abb. 40.).....	86
Şekil 42- Alınlık (Seidl, “Horse Trappings”, p. 91, res. 51).....	87
Şekil 43- Alınlık (Seidl, “Horse Trappings”, p. 92, res. 52).....	88
Şekil 44- Mühür (Abay, “Seals and Sealings”, s. 323, fig. 1)	89
Şekil 45- Mühür (Ayvazian, <i>Urartian Glyptic/New Perspectives</i> , ss. 510-511).....	89
Şekil 46- Mühür (Ayvazian, <i>Urartian Glyptic/New Perspectives</i> , ss. 1035-1036).....	89
Şekil 47- Fildişi Eser (Özgüç, <i>Altuntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler</i> , ss. 39-40).....	90
Şekil 48- Duvar Resmi (Özgüç, <i>Altuntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri</i> , s. 24, res. 27).....	90
Şekil 49- Duvar Resmi (Özgüç, <i>Altuntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri</i> , s. 16, res. 18).....	91
Şekil 50- Duvar Resmi (Hovhannissian, <i>The Wall-Paintings of Erebooni</i> , fig. 23).....	92
Şekil 51- (Hovhannissian, <i>The Wall-Paintings of Erebooni</i> , fig. 15).....	93

1. GİRİŞ

Tarihsel süreçte bakraç kullanımının en erken örneklerine Mezopotamya’da egemenlik kurmuş uygarlıklarda rastlanır. Mezopotamya’da Ur (MÖ 2112-2000), Orta Asur (MÖ 1920-1750), Eski Babil (MÖ 1894-1595) ve Akkad (MÖ 2350-2150) uygarlıklarının tasvir sanatında yumurta, kutu veya silindir biçimli bakraçlar işlenmiştir¹. Bu bakraç tiplerinden yumurta biçimlilere diğer iki tipe nazaran sınırlı sayıda betimlenmiştir. İlerleyen süreçlerde de bakraçlar kullanılmaya devam etmiştir. Nitekim Urartu Krallığı’nın çağdaşları olan Geç Hitit Beyliklerinden Karkamış ve Sakçagözü’ne ait bazı ortostatlar² ve Yeni Asur dönemi saray ya da tapınaklarına ait duvar resimlerinde de bakraçlar tasvir edilmiştir. Ayrıca Yeni Asur dönemi mühürlerinde de bakraçlar resmedilmiştir³. Bunların yanı sıra Yeni Asur’un önemli merkezlerinden Kalhu’da gerçekleştirilen bilimsel kazı çalışmalarında mekân HH’de bronz yapımı silindirik gövdeli bakraç bulunmuştur⁴.

Söz konusu uygarlıklarda görülen bakraç kullanımı Urartu Krallığı’nda da bulunmaktadır. “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Van Gölü Havzası merkez olmak üzere kurulmuş olan devletin sınırları Urartu krallarının izlemiş olduğu genişleme politikası çerçevesinde batıda Karasu-Fırat, doğuda İran Azerbaycan’ı ve kuzeyde Ermenistan’a kadar uzamıştır.”⁵ Söz konusu coğrafyada gerçekleştirilmiş olan bilimsel kazılarda mimarisinden küçük buluntusuna kadar birçok kalıntı ile buluntu tespit edilmiştir. Ayrıca aynı coğrafyada kaçak kazılarla bulunmuş ve Urartu dönemine ait çok sayıda eser bugün dünyanın farklı yerlerindeki müzelerde sergilenmektedir. Söz konusu buluntular arasında sınırlı sayıdaki bakraçlar da yer alır. Bilinen bakraçların tamamı kaçak kazılarla ele geçmiştir.

Bakraçlar üzerine az sayıda da olsa çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Van Müzesi envanterinde bulunan bakraçlar üzerine 1979 yılında S. Başaran ve 1998 yılında da A.

¹ A. Ceylan, “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 4, 1998, s. 59.

² B. Gökce, “Geç Hitit Sanatında Mitolojik Yaratıklar”, *Belgü*, Özel Sayı, fig. 2/A, fig. 6/D-E, 2023.

³ R. D. Barnett, *Assyrische Palastreliefs*, 1958, Artia; D. Collon, *Catalogue of Western Asiatic Seals in the British Museum: Cylinder Seals V*, 2001, London.

⁴ J. Curtis, *A Examination of Late Assyrian Metalwork with Special Reference to Nimrud*, 2013, Oxford.

⁵ M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 2006, İstanbul.

Ceylan birer çalışma yapmışlardır. Yine 2017 yılında K. Z. A. Yaşlı Kars Müzesi'nde bulunan Urartu bakraçlarını ele almıştır. Ayrıca Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu'nda sergilenen bakraçlar 1991 yılında R. Merhav tarafından incelenmiştir. Bu çalışmalarda söz konusu bakraçlar malzeme ve tipolojik olarak değerlendirilmiştir. Bunların yanı sıra 2004 yılında O. Belli ve C. Avcı yapmış oldukları yayın çalışmasında bilinen bütün Urartu bakraçlarını yeni baştan değerlendirmiş ve bunların törensel kullanımına değinmişlerdir.

Arkeolojik buluntuların yanı sıra dönemin tasvir sanatı da bakraçlar ile ilgili görsel veri sunar. Keza kemerler, adak levhaları, pektoralleri madalyonlar, miğferler, sadaklar, taşıt aksamaları, at koşum takımları, mühürler, fildişi eserler ve duvar resimlerinde insan veya mitolojik yaratıkların ellerinde betimlemiş bakraçlar bulunur. Böylelikle arkeolojik buluntular ve tasvir sanatındaki görseller bakraçların Urartu Krallığı'nda önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koyar.

Bahsi geçen bu verilere rağmen bu güne kadar böylesi önemli bir konuda yeterli çalışma yapılmaması, bizim bu tezi hazırlamamıza neden olmuştur. Tezimizin amacı; arkeolojik buluntular ve tasvir sanatı ışığında Urartu Krallığı'nda bakraçları incelemektir. Bu amaçla öncelikle çalışmamızda söz konusu eserlerin malzeme, yapım ve üretim teknikleri üzerinde durulacaktır. Buradan elde edilecek veriler ışığında Urartu bakraçlarının Urartu sosyo-kültürel yaşamındaki yeri, kullanım alanları ve amaçları da değerlendirilecektir. Elde edilen veriler neticesinde Urartu bakraçlarının sanatsal açıdan etkilediği ya da etkilendiği çağdaşı çevre kültür uygarlıkları (Yeni Asur, Yeni Babil, Geç Hitit ve Frig) ile karşılaştırmalar da yapılacaktır.

Urartu bakraçları üzerine yapılmış olan çalışmalar, tezimiz kapsamına alınacaktır. Yapacağımız bu çalışmanın sonucunda Urartu Krallığı'nda bakraçlara dair elde edilecek bilgi ve belgeler değerlendirilerek bilinenlere yeni katkılar sağlanmaya çalışılacaktır.

2. KAYNAK ÖZETLERİ

MÖ I. binin güçlü uygarlıklarından olan Urartu Krallığı madeni de ustaca kullanmıştır. Nitekim Urartulu ustalar bronz başta olmak üzere demir, altın ve gümüş gibi madenlerden çeşitli eserler üretmişlerdir. Tez kapsamında adlandırmış olduğumuz “Materyal ve Yöntem” adlı bölümde bakraçların üretiminde kullanılan bronz ve gümüş madenleri anlatılmıştır. Yine aynı bölümde bakraçlar üzerinde görülen bezemelerde uygulanan tekniklerden kabartma, kazıma ve kaplama teknikleri de ele alınmıştır. Çalışmamızda bu bölüm yazılırken H. Tekin’in 2015 yılında yayımladığı “Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı’na Kadar” adlı kitap, M. N. Van Loon’un 1966 tarihinde yayımlanan “Urartian Art” isimli kitabı ve O. Aras’ın “Urartu Madenciliği ve Bingöl” adlı 2018 tarihli makalesinden faydalanılmıştır.

Tezimizin bir diğer bölümü olan “Arkeolojik Buluntular” da ise kaçak kazılarla ele geçmiş bakraçlar değerlendirilmiştir. Urartu Krallığı’nda bakraç üzerine ilk çalışma S. Başaran tarafından 1979 yılında yapılan “Van Bölge Müzesi’nden İki Urartu Bakracı” adlı makaledir. Çalışmada kaçak kazılardan gelen ve Van Müzesi’ne kazandırılmış iki bakraç, malzeme ve tipolojik olarak değerlendirilmiştir. İkinci bir çalışma ise 1998 yılında A. Ceylan tarafından yapılan “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı” adlı makaledir. Bu makalede de her iki bakraç malzeme ve tipolojik olarak ele alınmıştır. Yine R. Merhav tarafından 1991 yılında yapılan “Seromonical Buckets” isimli yayında Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu’nda sergilenen bakraçlar değerlendirilmiştir. Ayrıca O. Belli ve C. Avcı’nın 2004 yılında yayımladıkları “Törenselleşen Urartu Bakraçları” adlı çalışmada toplu halde Urartu bakraçları incelemiş olup, bunların törenselleşen kullanımı üzerinde durulmuştur. Bu konu üzerine yapılmış bir diğer çalışma 2017 yılında K. Z. A. Yaşlı tarafından yapılan tez çalışmasıdır. Söz konusu tez çalışmasında Kars Müzesi’nde bulunan Urartu metal kapları incelenmiştir. Nitekim aynı çalışmada Patnos/Liç kazılarında tespit edilmiş iki bakraç malzeme, yapım tekniği ve form olarak yorumlanmıştır. Nitekim “Arkeolojik Buluntular” adlı bölüm yazılırken söz konusu yayınlardan istifade edilmiştir.

Tezimizin bir diğer bölümünü “Tasvir Sanatı” oluşturmaktadır. Bu bölüm kapsamında Urartu dönemine ait kemerler, adak levhaları, pektoraller, madalyonlar,

miğferler, sadaklar, taşıt aksamları, at koşum takımları, fildişi eserler ve duvar resimlerinin bir bölümü de bakraçlar konusunda önemli görsel veriler sunar. Kemerler ile ilgili olarak 1991 yılında H. J. Kellner tarafından yapılan “Gürtelbleche aus Urartu” adlı kitap, 2002 yılında R. Çavuşoğlu tarafından kemerler üzerinde yapılmış doktora tezi ve 2014 yılında R. Çavuşoğlu’nun hazırladığı “Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu” adlı kitaplardan yararlanılmıştır. Bakraçların görüldüğü pektoraller ve Madalyonlar için O. Belli’nin 2004 tarihli “Urartu Takıları” kitabından istifade edilmiştir. Urartu dönemi adak levhaları ile ilgili yapılan detaylı çalışmalardan biri E. Caner’in 1998 yılında yayımlanmış olan “Bronzene Votivbleche von Giyimli” adlı çalışmadır. Ayrıca H. Biber ve R. Çavuşoğlu’nun 2010 tarihli “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası” ile D. Yiğitpaşa ve S. Yılmaz’ın 2019 tarihli “Elazığ Müzesi’nde Korunan Urartu Adak Levhaları ve İşlevleri” adlı makalelerde de bakraçların betimlendiği eserlere yer verilmiştir. Süs eşyaları isimli bölüm yazılırken bu yayınlar temel alınmıştır.

Tasvir sanatının bir diğer alt bölümü “Askeri Teçhizatlar”dır. Urartu’da ordu ve savaş üzerine ilk çalışma E. Konakçı ve M. B. Baştürk tarafından yapılan “Military and Militia in the Urartian State” adlı makaledir. Yine Z. Derin ve A. Çilingiroğlu’ya ait 2001 yayımlı “Armour and Weapons”, R. Yıldırım’ın 1988 tarihli “Burmageçit Urartu Miğferleri” ve O. A. Taşyürek tarafından yazılan “Gaziantep Müzesi’ndeki Bronz Urartu Miğferi” isimli makalelerde askeri teçhizatlardan miğferler incelenmiştir. Ayrıca U. Seidl tarafından yayımlanan “Bronzekunst Urartus” ve O. Belli’nin 2003 tarihli “Urartu/Savaş ve Estetik” isimli kitaplarında da miğferlere yer verilmiştir. Bakraçların görüldüğü miğferler için bu yayınlardan faydalanılmıştır. Askeri teçhizatlar başlığı altında incelemiş olduğumuz sadaklar ile ilgili olarak A. Baş tarafından yapılmış olan 2008 tarihli “Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar” ile A. Batmaz’a ait “Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler” isimli lisansüstü tezlerden yararlanılmıştır. Bu bölümde taşıt aksamları ve at koşum takımlarında görülen bakraçlar da ele alınmıştır. Bu konu ile ilgili olarak B. Gökce tarafından 2011 yılında yapılan “Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Veriler Işığında Urartu Krallığı’nda Tekerlekli Taşıtlar” adlı doktora çalışmasından yararlanılmıştır.

Mühürlerde betimlenmiş bakraçlar için 2006 yılında A. Ayyazian tarafından yazılan “Urartian Glyptic/New Perspectives” isimli kitap ve E. Abay’a ait 2001 tarihli

“Seals and Sealings” adlı kitap bölümleri incelenmiştir. Fildişi eserlerde görülen bakraçlar için T. Özgüç’ün 1969 yılında yayımlanan “Altıntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler” adlı kitap çalışması başucu kaynağı olmuştur. Son olarak duvar resimlerinde betimlenmiş bakraçlar için T. Özgüç’ün 1966 yılında yayımlanmış olan “Altıntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri” ve C. Hovhannissian’a ait 1973 tarihli “The Wall-Paintings of Erebooni” kitaplarından faydalanılmıştır.

Bu bölümde bahsi geçen yayınlar tezimiz için temel kaynakları oluşturmaktadır. Ancak bu yayınların yanı sıra yurt içi ve yurt dışında yayımlanmış konu ile ilgili diğer kaynaklarda çalışmamızda kullanılmıştır. Nitekim kaynakça kısmında yayınların tamamına yer verilmiştir.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

3.1. Materyal

Tez çalışmamızda Urartu uygarlığına ait bakraçlar değerlendirilmiştir. Bu bağlamda öncelikli materyalimizi söz konusu uygarlığa ait kazılarda ele geçmiş bakraçlar oluşturmaktadır. Söz konusu bakraçlar kendi içerisinde romen rakamlarıyla numaralandırılarak ele alınmıştır. Tezimizin bir diğer önemli materyal grubu da tasvir sanatıdır. Urartu tasvir sanatında askeri, dini ve günlük yaşama dair sahnelerin betimlendiği bilinmektedir. Nitekim süs eşyalarından kemerler, adak levhaları, pektoraller, madalyonlar; askeri teçhizatlardan miğferler, sadaklar; tekerlekli taşıt aksamlarından taşıt ok ucu başlıkları; at koşum takımlarından göz siperlikleri, göğüs plakaları, alınlıklar ile mühürler, fildişi eserler ve mimari süslemelerden duvar resimlerinde insan veya mitolojik yaratıkların ellerinde bakraçlar betimlenmiştir. Söz konusu eserlerde betimlenmiş bakraçlar tez çalışmamız kapsamında incelenmiştir.

3.2. Yöntem

Beş ana bölümden meydana gelen tez çalışmamız giriş, kaynak özetleri, materyal ve yöntem, bulgular ve tartışma ile sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında Urartu Krallığı hakkında kısaca bilgi verilmiş olup tezin hedef ve amaçları üzerinde durulmuştur. Kaynak özetleri bölümünde bu konu üzerine yapılan çalışmalar hakkında genel bilgi verilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümü ise kendi içinde iki ana sınıfa ayrılmıştır. Bu kısmın 1. bölümünde malzeme ve yapım özellikleri incelenmiştir. Bu bağlamda bakraçların üretildiği bronz ve gümüş madenleri ele alınmıştır. Ayrıca bakraçların üretildiği tekniklerden dövme ve süsleme tekniklerinden kazıma, kabartma ile kaplamaya da bu bölümde değinilmiştir.

2. bölüm arkeolojik buluntular olarak isimlendirilmiştir. Bu bölümde kaçak kazılar ile ele geçmiş ve günümüzde yurt içi ile yurt dışında çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda sergilenen on adet bakraç tipolojik ve ikonografik olarak ele alınmıştır.

Çalışmada 3. Bölüm “Tasvir Sanatı” olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde kendi içinde “Süs Eşyaları”, “Askeri Teçhizatlar”, “Tekerlekli Taşıt Aksamları”, “At Koşum Takımları”, “Mühürler”, “Fildişi Eserler” ve “Mimari Süslemeler” olarak gruplandırılmıştır. Bu bölümlerin tamamında bakraç motiflerinin betimlendiği eserler ikonografik açıdan ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde ise, elde edilmiş verilerden yola çıkılarak bakraç tipleri, kullanım alanları ve işlevleri ile üretim teknikleri üzerinde durulmuştur. Tez çalışması kaynakça ve çizimler ile sonlandırılmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1. Malzeme ve Yapım Özellikleri

4.1.1. Malzeme

4.1.1.1. Bronz

Urartu dönemine ait merkezler ve mezarlarda yapılan kazı çalışmalarında diğer madenlere nazaran bronzdan üretilmiş eserler daha fazla sayıda ele geçmiştir. Bronz madeninin diğer madenlere göre kolay şekillendirilmesi ve tahribatlara karşı sağlam olmasından dolayı Urartulu ustalar tarafından daha çok kullanıldığı ileri sürülmüştür⁶. Bronzu meydana getirmek için kalay madeni gerekmektedir. Elde net veriler bulunmamakla birlikte Urartu Krallığı'nın kalayı, Güneybatı İran, Ermenistan ve Afganistan'dan elde ettiği görüşü yaygındır⁷. Yeni Asur kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılında Urartu kutsal kenti Muşaşır'ı yağması sırasında alınan eserlerin listesinde de çok sayıda bronz esere dair veriler bulunmaktadır⁸. Söz konusu yazıt, Urartu'da yoğun bir bronz kullanımının olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Tez çalışması kapsamında incelediğimiz bakraçların üretiminde de bronz madeni kullanılmıştır. Bu bakraçlar arasında I, II, III, IV, VIII ve X no.lu bakraçlar yer almaktadır.

4.1.1.2. Gümüş

Urartu Krallığı'nda eser üretmede kullanılan bir diğer önemli maden de gümüştür. Urartu dönemine ait gümüş yapımı eserlerin yanı sıra, dönemin yazılı kaynakları da gümüş hakkında veriler içerir. Nitekim Urartu krallarından Minua ve I. Arğişti'nin Erzurum civarında konumlanan Diauehi kralından büyük miktarda gümüş aldıklarını yazılı metinlerden bilmekteyiz⁹. Bu kralları takip eden diğer Urartu kralları da kuzey ve kuzeydoğuya gerçekleştirdikleri askeri seferlerde Güney Kafkasya ve çevresindeki gümüş madenlerini ele geçirmek istemişlerdir¹⁰. Bunların yanı sıra Yeni Asur kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılında Urartu kutsal kenti Muşaşır'ı yağması

⁶ M.N. Van Loon, *Urartian Art*, s. 84, 1966, İstanbul.

⁷ O. Aras, "Urartu Madenciligi ve Bingöl", *Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 4(2), s. 121, 2018.

⁸ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, pp. 139-178, 1924, Chicago.

⁹ A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye/Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, s. 66, 1984, İzmir.

¹⁰ O. Belli, "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", *Urartu A Metalworking Center in The First Millennium BCE*, (Ed. R. Merhav), pp. 18-25, 1991, Tel Aviv: Sabinsky Press.

sırasında alınan eserlerin listesinde birçok eser ile birlikte 167 talent 2,5 mina ağırlığa ulaşan gümüş, gümüş üretimi mızraklar ve sadakların bahsi geçmektedir¹¹.

Çalışmamızda değerlendirmiş olduğumuz bakraçlardan bronz üretimi olanların yanı sıra gümüş yapımı olanlar da bulunmaktadır. Gümüşten bakraçlar arasında V, VI, VII ve IX no.lu olanlar yer almaktadır.

4.1.2. Yapım Özellikleri

4.1.2.1. Dövme Tekniği

Dövme tekniği metalürji tarihinde eser üretmede kullanılan en erken tekniklerden biridir. Bu yöntem ile metalik madenler önce tavllanmış ardından çekiçlenmiştir. Böylelikle metalin bünyesinde kırılmaların veya çatlamaların önüne geçilmiştir. Bu teknik değerli metaller ile yapılan süs eşyası ve metal kap-kacak üretiminde kullanılmıştır¹². Bu teknikte öncelikle üretilecek eser için döküm yoluyla fazla kalın olmayan birkaç milimetre kalınlığında bir metal levha elde edilir. Bunun akabinde dövme tekniklerinden çökertme veya yükseltme yöntemlerinden biri uygulanır. İstenilen esere şekil verildikten sonra eserin iç ve dış yüzeyi açkılanır¹³.

Dövme tekniğinde kap-kacak üretiminde iki teknik kullanılır; çökertme ve yükseltme. Çökertme yöntemi daha çok açık ağızlı ve derinliği az olan kapların yapımında kullanılır. Yükseltme yöntemi ise çoğunlukla derin metal kapların yapımında tercih edilmiştir. Her iki yöntemde örs, çekiç gibi malzemeler kullanılmıştır. Çökertme yönteminde levhanın iç yüzeyi, yükseltme yönteminde ise levhanın dış yüzeyi çekiçlenir¹⁴.

Tez çalışmamız kapsamında incelemiş olduğumuz 10 adet bronz ve gümüş üretimi bakraç dövme tekniği ile üretilmiştir. Bakraçların boyutları düşünüldüğünde bunlarda dövme tekniğinin çökertme yönteminin kullanıldığı söylenebilir.

¹¹ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, pp. 139-178, 1924, Chicago.

¹² H. Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, ss.72-73, 2015, Ankara.

¹³ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, ss.72-73.

¹⁴ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, ss.74-75.

4.1.2.2. Bezeme Teknikleri

4.1.2.2.1. Kabartma (*repoussé*)

Fransızca repoussé olarak adlandırılan kabartma tekniği arkeoloji literatüründe kabartma tekniği olarak isimlendirmektedir. Bu teknikte metal eser üzerine bir çekiç ile kabartma tarzında süsleme yapılmaktadır. Söz konusu teknikte öncelikle metal plakanın üzerine işlenecek olan süslemelerin sert metalden pozitif bir modeli döküm yoluyla elde edilmektedir. İşleme hazır olan kalem biçimindeki model, süslemenin uygulanacağı ince metal levhanın iç bölümüne yerleştirilir ve sonrasında çekiç ile vurulur. Kabartma tekniği ile eser üzerine çeşitli sahneler işlenebilir. Bu yöntemle eserin yüzeyine yapılacak kabartma, alçak veya yüksek kabartma olarak uygulanabilir¹⁵.

Tez çalışmamız kapsamında incelediğimiz VI ve IX no.lu bakraç üzerinde görülen süslemeler kabartma tekniğinde yapılmıştır. Ayrıca bu iki bakraç üzerine yapılmış süslemeler kabartma tekniğinin alçak yöntemiyle üretilmiştir.

4.1.2.2.2. Kazıma (*incisé*)

Metallurjinin erken dönemlerinden beri kullanılan kazıma yöntemi esasen Erken Tunç Çağı'nda uygulanmıştır. Bu yöntemde kullanılan çalışma kalemlerinin kalitesi de oldukça önemlidir. Nitekim süslemenin uygulanacağı metalle, aynı malzemeden yapılmış kalemi kullanmak oldukça risklidir. Böyle bir durumda sertlikleri aynı olan kalemlerin çekiç darbeleri ile kırılma olasılığı yüksektir¹⁶.

İncelemiş olduğumuz I, V ve VII no.lu bakraçlarda görülen süslemeler kazıma tekniğindedir.

4.1.2.2.3. Kaplama (*plaqué*)

Bir madeni eserin yüzeyinin başka bir maden ile ince bir tabaka halinde kaplanması işlemine kaplama adı verilmektedir. Bu yöntemle daha az değerli olan bir maden daha değerli bir başka maden ile kaplanmaktadır. Bu uygulama bütün esere uygulanabileceği gibi, belirli bölgelere de uygulanabilir. Bu işlemde kaplama yapılan metal oldukça ince olmalıdır¹⁷.

¹⁵ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, ss.100-102.

¹⁶ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, ss. 97-99.

¹⁷ Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, ss. 104-106.

Patnos/Liç'ten Kars Müzesi'ne gelmiş olan IX no.lu bakraç bu yöntemle üretilmiştir. Bakracın rozet süslemelerinin bulunduğu friz ile kulplarının bitim kısımları altın kaplamadır.

4.2. Arkeolojik Buluntular

Urartu dönemine ait yerleşim yerleri ve nekropollerinde yapılan kazılarda şimdilik bakraç tespit edilmemiştir. Ancak define kazıları ile bulunmuş ve yurt içi ile yurt dışında çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda bulunan bakraçlar olduğu bilinmektedir. Aşağıda söz konusu bakraçlar verilmiş olup bunlar teknik özelliklerine göre değerlendirilmiştir.

I No.lu Bakraç: Van Müzesi'nde 74-9-1 nolu envanter numarasıyla sergilenmekte olup bronz yapımıdır. Bakraç 12.5 cm yüksekliğinde, 10 cm genişliğinde ve 0.1 cm çapındadır. Dövme ve kazıma teknikleriyle üretilmiş olan bakraç özenli bir işçiliğe sahiptir. Silindirik gövdeli bakraç, hafif bombeli olan dip kısmına doğru genişlemektedir. Yarım ay biçimli kulpun bitim kısımları kıvrılmış olup bu bölüm yılanbaşı ile tamamlanmıştır. Kulp bakracın her iki tarafında bulunan halkalara takılmıştır. Bakracın ağız kenarının hemen altına bir friz yapılmıştır. Frizin üst kısmı nokta dizileriyle alt kısmı ise bir sıra nokta dizisi bir sıra da tomurcuk dizileriyle sınırlandırılmıştır. Frizin içi soldan sağa doğru aynı simetride yüzen balık ve ördek figürleriyle bezenmiştir. Hayvan figürleri anatomik yapılarına uygun işlenmiştir¹⁸ (Şekil 1).

II No.lu Bakraç: Van Müzesi'nde 13-13-77 envanter numarasıyla sergilenen bakraç bronz yapımıdır. Eser 8 cm yüksekliğinde, 10.5 cm genişliğinde ve 0.1 cm çapındadır. Bu bakraçta dövme tekniğiyle yapılmıştır. Kutu biçimli bakracın dip kısmı düz sonlandırılmıştır. Bakracın ağız kenarının her iki tarafına karşılıklı yerleştirilmiş palmet biçimli iki ataş bulunur. Ataşlar dökme tekniğinde yapılmıştır. Yarım daire biçimli kulpun uçları bükülerek ataşların halkalarına yerleştirilmiştir¹⁹ (Şekil 2).

III No.lu Bakraç: 74-14-1 envanter numarasıyla Van Müzesi'nde bulunan bakraç bronz yapımıdır. Bakracın yüksekliği 13 cm, ağız genişliği 10.6 cm, gövde genişliği 11 cm, taban genişliği 12 cm olup, ağırlığı 300 gramdır. Dövme tekniğinde yapılmış olan

¹⁸ S. Başaran, "Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı", *Anadolu Araştırmaları* VI, 1979, ss. 79-83, res.1.

¹⁹ Başaran, "Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı", s. 83, lev. III /1-2, lev. IV/1-2.

bakraç silindirik gövdeli olup, dip kısmına doğru hafif bombelidir. Eserin ağız kenarının her iki tarafına karşılıklı yerleştirilmiş “T” formulu iki ataşman bulunur. Bitim kısımları yılanbaşı şeklinde sonlandırılmış yarımay formulu kulp ataşmanlardan geçirilip uçları kıvrılmıştır²⁰ (Şekil 3).

IV No.lu Bakraç: 5-1-78 envanter numarasıyla Van Müzesi’nde sergilenen bakraç bronz üretimidir. Eserin yüksekliği 14 cm, ağız genişliği 12.6 cm, gövde genişliği 10.6 cm, taban genişliği 11.6 cm’dir. Silindirik bir form gösteren bakraç dövme tekniğiyle yapılmıştır. Taban kısmı hafif bombelidir. Ağız kenarının her iki tarafında karşılıklı yerleştirilmiş ataşmanlar bulunur. Yarımay biçimli kulp, ataşmanlardan geçirildikten sonra bitim kısımları kıvrılmıştır²¹ (Şekil 4).

V No.lu Bakraç: Gümüş üretimi bakracın yüksekliği 10 cm, gövde genişliği 11 cm, taban çapı 10 cm ve ağız genişliği 11 cm’dir. Silindirik formulu bakracın taban kısmı hafif bombelidir. Eser dövme ve kazıma teknikleriyle yapılmıştır. Ağız kenarının her iki tarafında karşılıklı yerleştirilmiş kulp halkaları mevcuttur. Bitim kısımları yılanbaşı şeklinde sonlandırılmış yarımay formulu kulp, bu halkalardan geçirilerek kıvrılmıştır. Bakracın ağız kenarının hemen altına birer satırlık Asurca çivi yazısı kazınmıştır. Yazıtta; “Sarduri oğlu İnşpuia, İnşpuia’ya, sevgili kibāru/kibarrusu’na” verdiği yazılıdır²² (Şekil 5). Söz konusu yazıttan Urartular’da bakraçların “kibāru” olarak tanımlandığı da anlaşılmaktadır.

VI No.lu Bakraç: Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu’nda sergilenen bakraç gümüş üretimidir. Bakracın yüksekliği 10 cm, taban çapı 10.8 cm’dir. Dövme ve kazıma tekniklerinde üretilmiş olan bakraç silindirik formulu olup tabanı hafif bombelidir. Ağız kenarının her iki tarafına karşılıklı yerleştirilmiş halkalar yer alır. Yarımay formulu kulp bu halkalardan geçirilerek kıvrılmıştır. Ayrıca kulpun bitim kısımları yılanbaşı formundadır. Bakracın ağız kenarının hemen altına bir friz yerleştirilmiştir. Frizin alt kısmı tomurcuk dizileriyle, üst kısmı düz bir çizgi ile sonlandırılmıştır. Frizin içine birbirinin tekrarı olan hayat ağacı dölleme sahnesi işlenmiştir. Merkezde bir kartuş

²⁰ Ceylan, “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, ss. 61-62, çiz. 1.

²¹ Ceylan, “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, s. 62, çiz. 2.

²² V. Sevin, “Menua’nın Oğlu İnşpuia”, *Anadolu Araştırmaları* 7, s. 4, 1980; O. Belli ve C. Avcı, “Törenselsel Urartu Bakraçları”, *60. Yaşında Fahri Işık’a Armağan Anadolu’da Doğdu Festschrift für Fahri Işık Zum 60. Geburtstag*, (Ed. T. Korkut), s. 127, çiz. 1, 2004, İstanbul.

içinde betimlenmiş hayat ağacı sekiz katlıdır. Hayat ağacının her iki tarafında karşılıklı yerleştirilmiş tanrı figürleri bulunur. Profilden verilmiş figürlerin başında tepesi ponponlu bir başlık görülür. Yüz uzuvları vurgulanmış figürler sakallıdır. Bunların üzerinde diz kapağına kadar uzanan bir tunik ve tunik üzerine geçirilmiş ayak bileklerine kadar inen bir manto bulunur. Figürler sol elinde bakraç tutarken, sağ elleriyle tutmuş oldukları kozalak ile hayat ağacını döllemektedir²³ (Şekil 6).

VII No.lu Bakraç: Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu'nda sergilenen bakraç gümüş yapımıdır. Silindirik biçimli bakracın yüksekliği 10.4 cm, taban çapı 11 cm'dir. Tabanı hafif bombeli olan bakraç dövme ve kazıma tekniklerinde üretilmiştir. Bakracın her iki tarafında karşılıklı yerleştirilmiş halkalar bulunur. Bitim kısımları grifon başlı olan yarım ay biçimli kulp bu halkalardan geçirilerek kıvrılmıştır. Bakracın ağız kenarının hemen altına at başı kazınmıştır²⁴ (Şekil 7).

VIII No.lu Bakraç: Bronz yapımı bakraç Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu'nda yer almaktadır. Dövme tekniğinde yapılmış olan bakraç silindirik gövdeli olup, tabanı hafif bombelidir. Bakracın ağız kenarının her iki tarafına karşılıklı "T" formu iki ataşman yerleştirilmiştir. Bitim kısımları yılanbaşı formunda olan yarım ay biçimli kulp bu ataşmanlardan geçirilerek uçları kıvrılmıştır²⁵ (Şekil 8).

IX No.lu Bakraç: Altın/gümüş üretimi bakraç Patnos/Liç'de yapılan kaçak kazılar sonucu bulunmuş ve bugün Kars Müzesi'nde sergilenmektedir. Bakraç 8.5 cm ağız çapına, 12.5 cm yüksekliğe ve 4 cm taban çapına sahiptir. Dövme tekniği ile üretilmiş olan bakraç silindirik gövdeli ve düz tabanlıdır. Ağız kenarının her iki tarafında bulunan halka biçimli tutamaklara yılan başı ile sonlandırılmış yarım ay formu kulp takılmıştır. Bakracın omuz kısmında kabartma bantlardan oluşan iki adet bant yer alır. Alt tarafta bulunan bandın içi rozetlerle süslenmiştir. Bu banttandır dip kısmına doğru bakracın yüzeyi damla motifleri ile bezenmiştir²⁶ (Şekil 9).

X No.lu Bakraç: Bronz yapımı bakraç Patnos/Liç'de yapılan kaçak kazılar sonucu bulunmuş ve bugün Kars Müzesi'nde sergilenmektedir. Bakraç 8.5 cm ağız

²³ R. Merhav "Seromonical Buckets", *Urartu A Metal Working Center In the First Millenium B. C. E.*, (Ed. R. Merhav), p. 220, fig. 22, 1991a, Jerusalem.

²⁴ Merhav "Seromonical Buckets", pp. 218-219, fig. 20a.

²⁵ Merhav "Seromonical Buckets", pp. 218-219, fig. 21.

²⁶ K. Z. A. Yaşlı, *Kars Müzesi'nde Yer Alan Urartu Dönemi Madeni Kapları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2017, s. 43, Kars.

çapına, 16 cm yüksekliğe ve 5.5 cm taban çapına sahiptir. Dövme tekniği ile üretilmiş olan bakraç silindirik gövdeli ve düz tabanlıdır. Ağız kenarının her iki tarafında bulunan halka biçimli tutamaklara yarım ay formu kulp takılmıştır. Bakracın omuz kısmında kabartma bantlardan oluşan iki adet bant yer alır.²⁷ (Şekil 10).

4.3. Tasvir Sanatı

Urartu tasvir sanatı dönemin askeri, dini ve ekonomik yaşamı hakkında önemli veriler sunmaktadır. Tasvir sanatında insan figürleri başta olmak üzere mitolojik yaratıklar, hayvanlar, geometrik ve bitkisel motifler betimlenmiştir. Ayrıca tasvir sanatında konu olarak savaş, av, askeri geçit törenleri, eğlence, ziyafet sahneleri ve dini ritüeller işlenmiştir. Söz konusu konulu sahnelerin bir kısmında bakraçlara da yer verilmiştir. Nitekim bakraçların betimlendiği eserler arasında süs eşyaları, askeri teçhizatlar, taşıt aksamaları, at koşum takımları, mühürler ve mimari süslemeler yer almaktadır. Aşağıda bunlar ait oldukları başlıklar altında değerlendirilmiştir.

4.3.1. Süs Eşyaları

Urartu döneminde ait merkezler ve gömülerde gerçekleştirilmiş bilimsel arkeolojik kazılarda birçok eser ile birlikte süs eşyaları da ele geçmiştir²⁸. Ayrıca satın alma yoluyla yurt içinde ve yurt dışında çeşitli müzelere ve özel koleksiyonlara kazandırılmış süs eşyaları da bulunmaktadır²⁹. Bunların yanı sıra Urartu tasvirli eserleri de süs eşyalarının kullanımı ile ilgili önemli veriler sunmaktadır³⁰. Urartu süs eşyaları repertuarında fibulalar, küpeler, yüzükler, kemerler, adak levhaları, pazıbentler, bilezikler, kolyeler, halhollar, saç spiralleri, pektoraller, madalyonlar ve süs iğneleri yer almaktadır. Söz konusu süs eşyaları çoğunlukla bronzdan az sayıda gümüş, demir, altın ve altın kaplama üretimidir. Bunlar ölçü, üretim tekniği ve süsleme açısından aynı olmayıp farklılık göstermektedir. Söz konusu süs eşyalarından kemerler, adak levhaları, pektoraller ve madalyonların bir kısmında bakraç betimlerine de rastlanır. Aşağıda bakraç betimlerinin bulunduğu kemerler, adak levhaları, pektoraller ve madalyonlar ikonografik açıdan incelenmiştir.

²⁷ Yaşlı, *Kars Müzesi'nde Yer Alan Urartu Dönemi Madeni Kapları*, s. 45.

²⁸ B. Gökce ve E. Kaçmaz Levent, "A Group of Jewellery from Diyarbakır Archaeological Museum", *Arkeoloji Dergisi*, XXVII, 2021, pp. 33-56.

²⁹ Gökce ve Kaçmaz Levent, "A Group of Jewellery from Diyarbakır Archaeological Museum", pp. 33-56.

³⁰ Gökce ve Kaçmaz Levent, "A Group of Jewellery from Diyarbakır Archaeological Museum", pp. 33-56.

4.3.1.1. Kemerler

Urartu coğrafyasında kazı çalışması yapılan veya devam eden Patnos/Dedeli³¹, Elazığ/Burmageçit³², Bingöl/Suçatı³³, Van/Toprakkale³⁴, Erzincan/Altıntepe³⁵, Malazgirt/Karahasan³⁶, Van/Dilkaya³⁷, Adilcevaz³⁸, Muş/Kayalıdere³⁹, Van/Çavuştepe⁴⁰, Gürpınar/Giyimli⁴¹, Patnos/Liç⁴² ve Van/Ayanis'de⁴³ kemerler ele geçmiştir. Ayrıca kaçak kazılarla bulunmuş ve bugün yurt içinde ve yurt dışında müze ve özel koleksiyonlarda sergilenen kemerler de bulunmaktadır⁴⁴. Söz konusu bu veriler Urartu Krallığı'nda bronz kemerlerin sık kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Devlet kontrolünde saray atölyelerinde üretilen kemerler dövme ve döküm tekniklerinde yapılmıştır⁴⁵. Kemerlerdeki süslemelerde ise kazıma ve kabartma teknikleri uygulanmıştır⁴⁶. Kemerler çoğunlukla giyim kuşam ile bağlantılı aksesuarlar olarak tercih edilmiştir. Bunlar genellikle bel kısmında elbise üzerinde kullanım görmüştür. Ancak yapılan çalışmalarda kemerlerin omuzdan sarkıtılarak da kullanıldığı belirtilmiştir⁴⁷. Urartu toplumunda cinsiyet ayrımı olmadan her kesim tarafından

³¹ B. Ögün, "Die Urartäische Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *The Proceeding of the XIth International Congress of Classical Archaeology*, 1973, pp. 66-67.

³² R. Yıldırım, "Urartian Belt fragments from Burmageçit", *Anatolian Iron Ages, The roceedings of the Second Anatolian Iron Ages Colloquium, held at İzmir, 4-8 May 1987*, (ed. A. Çilingiroğlu-D. French), 1991, İzmir, pp. 131-148.

³³ M. Karaosmanoğlu, "Suçatı Urartu Kemer", *Belleten*, LV/214, 1991, ss. 595-603.

³⁴ R. D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprakkale, Near Van-Adenna", *Iraq*, XVI Part I, Londra, 1954, p. 9, fig. 11.

³⁵ T. Özgüç, *Altıntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, 1969, Ankara, ss. 258-259.

³⁶ O. A. Taşyürek, "The Karahasan Bronze Urartian Belt in the Adana Regional Museum", *Anadolu*, 17, 1973, pp. 197-205.

³⁷ A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 1993, s. 121, İzmir.

³⁸ B. Ögün, "Urartu Halk Mezarları", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 239, Cumhuriyetin 50. Yıl Anma Kitabı, 1974, ss. 443-446.

³⁹ C. A. Burney, "A First Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies*, XVI, 1966, pp. 77-78, fig. 10.

⁴⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 122.

⁴¹ A. Erzen, "Giyimli (Hirkanis) Kazısı, 1972", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI/1, 1974, s. 16, res 9.

⁴² N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, 2000, Ankara, ss. 16, 80.

⁴³ A. Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011, İzmir, s. 142.

⁴⁴ Bkz., H. J. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu, Prähistorische Bronzefunde*, Abteilung VII, Band 3, 1991, München; U. Seidl, *Bronzekunst Urartus*, 2004, Mainz; R. Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, Rezan Has Müzesi Yayınları, 2014, İstanbul.

⁴⁵ V. Sevin, *Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, 2003, s. 223, İstanbul; Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 22. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, pp. 6-7.

⁴⁶ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, p. 23; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 117.

⁴⁷ Sevin, *Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, s. 223.

kullanılan kemerler gömülere hediye olarak da bırakılmıştır⁴⁸. Urartu kemerleri üzerine çalışmalar yapmış olan H. J. Kellner, U. Seidl ve R. Çavuşoğlu, kemerlerin ölçülerinden yola çıkarak bunları orta, dar ve geniş olmak üzere sınıflandırmış ve bu sınıflandırmadan yola çıkarak dar kemerlerin kadınlar, orta ve geniş kemerlerin erkekler tarafından kullanılmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁹

Urartu dönemi kemerleri çoğunlukla bezemelidir, ancak sade olan örnekleri de vardır. Nitekim dar kemerlerde görülen başlıca süslemeler arasında kadın figürleri, hayvan figürleri (keçiler, koyunlar balıklar, su kuşları), kale tasvirleri ve bitkisel ile geometrik motifler yer alır.⁵⁰ Orta genişlikte kemerler ise hayvan figürleri (aslan, boğa), karışık yaratıklar ile bitkisel ve geometrik motifler ile süslenmiştir.⁵¹ Bir diğer tip olan geniş kemerler daha geniş bir bezeme üslubuna sahiptir. Bu tür kemerlerde kutsal hayat ağacı, hayvan figürleri, karışık yaratıklar, zikzak, kabarık nokta, tomurcuk ve spiral bezemeler bulunur.⁵² Her üç kemer tipinde konu sahneleri olarak askeri, dini, eğlence, ziyafet ve av görülür.⁵³ Urartu bronz kemerlerinde betimlenmiş sahnelerin bir kısmında bakraç kullanımı da söz konusudur. Nitekim tezimiz kapsamında aşağıda bakraçların betimlendiği kemerler maddeler halinde sunulmuş ve bunlar ikonografik olarak yorumlanmıştır.

I No.lu Kemer Parçası: Bronz yapımı olan kemer parçasının mevcut uzunluğu 78 cm ve mevcut genişliği 6,5 cm'dir. Satın alma yoluyla bulunmuş olan kemerin yüzeyi rozet motifleri ile beş frize bölünmüştür. Soldan sağa doğru ilk frizde profilden ve ayakta betimlenmiş iki kadın figürü yer alır. Yüz uzuvları vurgulanmış olan kadın figürlerinin başları açıktır. Üzerlerinde kıyafet olarak ayak bileklerine kadar uzanan yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli ve arka kısmı kırılmalı uçuşu biçimli uzun bir tunik bulunur. Tunüğün omuz kısmı bir adet rozet ve etek kısmı nokta dizileri ile bezenmiştir. İlk sıradaki kadın figürü her iki elinde kâse/çanak tutmaktadır. Bunun

⁴⁸ Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, ss. 143-144.

⁴⁹ Seidl, *Bronzekunst Urartus*. R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2002, s. 11, Erzurum. Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, s. 145. Seidl, *Bronzekunst Urartus*, pp. 133, 149.

⁵⁰ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, pp. 137-140; Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 28.

⁵¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, pp. 163-166; Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 26.

⁵² Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 25.

⁵³ Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, s. 145; Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 25.

önündeki kadın figürünün ise her iki elinde bakraç vardır. Kulpları belirtilmiş olan bakraçlar silindirik biçimlidir. İkinci frizde ise aynı simetride yerleştirilmiş ve koşar pozisyonda üç adet dağ keçisi bulunur. Hayvanlar anatomik yapılarına uygun betimlenmiştir. Üçüncü ve dördüncü frizler birinci ve ikinci frizlerin tekrarı niteliğindedir. Son frizde ise bir kale betimi görülür⁵⁴ (Şekil 11).

II No.lu Kemer Parçası: 78 cm uzunluğunda ve mevcut genişliği 6,5 cm kemer bronz yapımıdır. Satın alma yoluyla bulunmuş olan kemerin yüzeyi rozet motifleri ile beş frize ayrılmıştır. Soldan sağa doğru ilk frizde profilden ve ayakta betimlenmiş iki kadın figürü bulunur. Yüz uzuvları vurgulanmış olan kadın figürlerinin başları açıktır. Üzerlerinde kıyafet olarak ayak bileklerine kadar uzanan yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli ve arka kısmı kırlangıç uçuşu biçimli uzun bir tunik bulunur. Öndeki figürün elbisesinin etek kısmı tek sıra nokta dizileri ile süslenmiştir. İlk sıradaki kadın figürünün elinde kadeh görülür. Bunun önündeki kadın figürünün ise sağ elinde silindirik biçimli bakraç vardır. İkinci frizde ise aynı simetride yerleştirilmiş ve koşar pozisyonda üç adet dağ keçisi bulunur. Hayvanlar anatomik yapılarına uygun betimlenmiştir. Üçüncü frizde art arda iki profilden verilmiş kadın figürleri vardır. Yürür pozisyondaki kadınların başları açık olup yüz uzuvları belirtilmiştir. Üzerlerinde görülen uzun tuniğin omuz kısmı bir rozet ve etek kısımları ise nokta ve rozetlerle bezenmiştir. Dördüncü friz ikinci frizin tekrarı niteliğindedir. Beşinci frizde kule ve kapılarıyla bir kale betimi yer alır. Son frizde anatomik yapılarına uygun işlenmiş, koşar vaziyette koç figürleri bulunur⁵⁵ (Şekil 12).

III No.lu Kemer Parçası: Bronz yapımı kemer parçası 78 cm uzunluğunda ve 6,5 cm genişliğindedir. Satın alma yoluyla bulunmuş olan kemerin yüzeyi rozet motifleri ile iki frize bölünmüştür. Soldan sağa doğru ilk frizde art arda üç tane dağ keçisi betimlenmiştir. Profilden ve koşar vaziyette işlenmiş olan keçiler anatomik yapılarına uygun verilmiştir. İkinci frizin ana teması ziyafet sahnesidir. Sahnenin merkezinde aslan ayaklı bir masa bulunur. Masanın üzerine yiyecek ve içecekler yer alır. Masanın sol tarafında aslan ayaklı bir tahtta oturan soylu bir kadın figürü görülür. Profilden verilmiş kadın figürü ayakları karnına çekik vaziyette betimlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan figürün başında olasılıkla bel kısmına kadar uzanan bir başörtüsü vardır. Üzerinde

⁵⁴ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 70/279.

⁵⁵ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 71/279.

ise kıyafet olarak yuvarlak yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar inen tek parça tunik bulunur. Figür ileriye doğru uzattığı her iki elinde birer kâse/çanak tutar. Bu figürün hemen arkasında profilden ve ayakta verilmiş bir başka kadın figürü yer alır. Yüz uzuvları vurgulanmış olan kadın figürünün başı açıktır. Bu figürün üzerinde kıyafet olarak yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli, arka kısmı kırlangıç uçuşu biçimli uzun bir tunik vardır. Tuniğin etek kısmı rozetlerle bezenmiştir. Figürün bir elinde yelpaze, diğer elinde ise silindirik biçimli bakraç tutmaktadır. Masanın sağ tarafında art arda iki kadın figürü yer alır. Bu kadın figürleri tahtın arkasında duran figürle ikonografik olarak aynı özellikleri sergilerler. Ancak diğer figürden farklı olarak bu figürlerin elinde kâse/çanak bulunur⁵⁶ (Şekil 13).

IV No.lu Kemer Parçası: Uzunluğu 7 cm (mevcut uzunluk) ve genişliği 6,8 cm (mevcut genişlik) olan kemer parçası bronz üretimidir. Satın alma yoluyla bulunmuş olan kemerin yüzeyi çift sıra nokta dizileri ile iki frize bölünmüştür. Figürler soldan sağa doğru yerleştirilmiştir. Üst frizde sol tarafta dokuma tezgâhı önünde dokumacı kadınlar betimlenmiştir. *“Zeminde oturur pozisyonda gösterilmiş olan kadınlar profilden verilmiştir. Üzerlerinde kıyafet olarak kısa kollu, “v” yakalı, beli kemerli ve ayak bileklerine kadar inen tek parça uzun bir tunik bulunur. Başında ise yine ayak bileklerine kadar uzanan bir örtü görülür. Örtü ve tunik rozetlerle süslenmiştir. Bu kadınların hemen önünde yer alan dokuma tezgâhı dörtgen formudur. Tezgâh önden ve arka taraftan toplam dört ayak üzerine kurulmuştur. Tezgâh üzerindeki ipler çizgilerle gösterilmiştir. Dokuma tezgâhlarının alt kısmında uçtan uca yatay bırakılmış kiriş ve kirişin uç kısmında olasılıkla dokunan kumaşın biriktiği bölüm bulunur”*⁵⁷. Dokuma tezgâhının hemen önünde art arda yürür pozisyonda dört kadın figürü yer alır. Profilden işlenmiş kadın figürlerinin başları açık olup, yüz uzuvları vurgulanmıştır. Figürler yukarıya kaldırdıkları sağ ellerinde kâse/çanak aşağıda duran sol ellerinde ise silindirik biçimli bir bakraç tutmaktadır. Söz konusu kadın figürlerinin hemen arkasında müzisyen ve dansçı kadınlar bulunur. Bunları yine art arda sıralanmış ve profilden verilmiş beş kadın figürü izler. Bunların da aşağıda duran ellerinde silindirik biçimli bakraç vardır. Sahnede görülen dokumacı kadınlar hariç diğer bütün kadın figürlerinin

⁵⁶ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 70/279.

⁵⁷ B. Gökce ve G. Bilen, “Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi Dokuma Aletleri”, *Anadolu/Anatolia*, 45, 2019, ss. 34-35; S. Aras, *Urartu Bronz Kemerlerinde Kadın Tasvirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), 2023, Van.

üzerinde ayak bileklerine kadar inen yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli ve etek kısmı şeritlerle bezenmiş uzun tunik bulunur⁵⁸ (Şekil 14).

Kemer parçasının alt frizinde de kadın figürleri görülür. Solda tandır olduğu belirtilen⁵⁹ tasvirin her iki tarafında karşılıklı iş yapan kadın figürleri betimlenmiştir. Bu figürlerin hemen arkasında birbirini izleyen ve profilden verilmiş beş tane kadın figürü bulunur. Söz konusu kadın figürlerinin aşağı bakan sol ellerinde silindirik biçimli bakraç yer alır. Bu figürlerin hemen gerisinde bir kale tasviri görülür⁶⁰ (Şekil 14).

V No.lu Kemer Parçası: Mevcut uzunluğu 78 cm ve mevcut genişliği 6,5 cm olan kemer parçası bronz yapımıdır. Kemer parçasının yüzeyi dairelerle iki frize bölünmüştür. Üst frizde profilden ve yürür vaziyette dört adet kadın figürü yer alır. Sol baştaki kadın figürü her iki elinde iki adet silindirik biçimli bakraç taşımaktadır. Bunun önündeki diğer iki kadın figürü ise ellerinde dokuma tutmaktadır. Kemerin devamı kırık ve eksik olduğundan dördüncü kadın figürünün elinde ne tuttuğu anlaşılamamaktadır. Alt frizde de art arda profilden işlenmiş ve yürür pozisyonunda dört kadın figürü bulunur. Sol baştan ilk iki kadın figürü ellerinde silindirik biçimli iki adet bakraç tutmaktadır. Bunların hemen önünde yer alan diğer iki kadın figürünün her iki elinde ise birer adet kâse/çanak görülür. Nitekim kapların üzeri bir kumaşla kapatılmıştır. Başları açık ve yüz uzuvları vurgulanmış kadın figürlerinin tamamının üzerinde yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli, etek yüzeyi yatay-dikey şeritlerle bezenmiş ve ayak bileklerine kadar inen tek parça bir tunik vardır⁶¹ (Şekil 15).

VI No.lu Kemer Parçası: Rezan Has Müzesi'nde 628a-b envanter numarasıyla sergilenen kemer parçasının mevcut uzunluğu 9,1 cm, mevcut genişliği ise 6,4 cm'dir. Kemer parçasının yüzeyine ziyafet sahnesi işlenmiştir. Nitekim sahnenin merkezinde üzerine yiyecek ve içeceklerin bulunduğu aslan ayaklı bir masa yer alır. Masanın sol tarafında, tahtta ayakları karna çekik şekilde oturmuş bir kadın figürü bulunur. Yüz uzuvları vurgulanmış olan figürün başında olasılıkla ayak bileklerine kadar inen bir örtü vardır. Figürün üzerinde ise yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli uzun tek parça tunik görülür. Havaya kaldırdığı sağ elinde kâse/çanak sol elinde ise tesbih ya da boncuk dizisi tutmaktadır. Bu figürün hemen arkasında ayakta ve profilden işlenmiş bir

⁵⁸ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 71/282.

⁵⁹ Aras, *Urartu Bronz Kemerlerinde Kadın Tasvirleri*, s. 35.

⁶⁰ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 71/282.

⁶¹ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 69/274.

başka kadın figürü yer alır. Kemerin bu kısmı kırık olduğundan dolayı figürün yüz kısmı görülememektedir. Bununla birlikte bunun üzerinde de kıyafet olarak tek parça uzun tunik vardır. Tunığın etek kısmı yatay şeritlerle bezenmiştir. Kadın figürünün sol elinde yelpaze, sağ elinde ise silindirik biçimli bakraç mevcuttur. Masanın sağ tarafında ise art arda üç insan figürü betimlenmiştir. İlk sıradaki insan figürü hadım ağası olarak tanımlanmış olup profilden ve ayakta işlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan figürün başında konik miğferli başlık bulunur. Bu figürün üzerinde de tek parça uzun bir tunik vardır. Bu tunik üzerinde kenarları püsküllü ve ayak bileklerine kadar inen bir manto yer alır. Yukarıya kaldırdığı sağ elinde kâse/çanak tutmaktadır. Bu figürün hemen gerisinde ayakta ve profilden işlenmiş iki kadın figürü görülür. Yüz uzuvları vurgulanmış figürlerin başları açık verilmiştir. Üzerlerine giydikleri tunığın etek kısmı dikey-yatay şeritler ve nokta dizileri ile süslenmiştir. Kadın figürlerinden ilk sıradakinin her iki elinde silindirik biçimli bakraç bulunur⁶² (Şekil 16).

VII No.lu Kemer Parçası: Kemer parçasının mevcut uzunluğu 10,4 cm, mevcut yüksekliği ise 9,4 cm'dir. Eser kabartma bantlarla üç frize bölünmüştür. İlk frizde atlı süvariler ve savaş arabaları betimlenmiştir. Süvarilerin yüz uzuvları vurgulanmış olup başlarında miğfer tarzı başlık bulunur. Sağ ellerinde mızrak sol ellerinde ise kalkan tutmaktadırlar. Kalkan, süvarinin göğsünü komple kapattığından giydiği kıyafet net olarak görünmemektedir. Anatomik yapılarına uygun işlenmiş olan atlar dörtnala (gallop) koşar pozisyonundadır. Hayvanlarda koşum takımı olarak gem ve sorguç kullanılmıştır. İlerler pozisyonunda betimlenmiş savaş arabalarına iki at koşulmuştur. Atlar ikonografik olarak süvari atları ile benzer özellikleri sergiler. Araba kasası dörtgen planlı olup iç arka tarafına bir mızrak yerleştirilmiştir. Kasada biri sürücü olmak üzere iki insan figürü bulunur. Bunlarda ikonografik olarak süvari birlikleriyle ortak özellikler gösterir. Arabanın tekerlekleri altı ispitlidir⁶³ (Şekil 17).

İkinci frizde ise birbirinin tersi yönüne hareket eden piyadeler tasvir edilmiştir. Yürür pozisyonunda ve profilden işlenmiş piyadelerin yüz uzuvları vurgulanmıştır. Başlarında başlık olarak konik miğfer vardır. Yukarıya kaldırdıkları sağ elinde kalkan, sol ellerinde ise ileriye doğru uzattıkları mızrak bulunmaktadır. Üzerlerinde kıyafet olarak v yakalı, kısa kollu, beli kemerli, etek uçları püsküllü ve diz kapağına kadar inen

⁶² Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 137.

⁶³ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 34/117.

tunik görülür. Tunığın üzerinde yine diz kapağına kadar inen bir manto yer alır⁶⁴ (Şekil 17).

Üçüncü frizde ise hayat ağacı dölleme sahneleri resmedilmiştir. Bir kartuş içinde betimlenmiş hayat ağacının dallarının bitim kısımları tomurcuk formundadır. Sol başta hayat ağacının her iki tarafında karşılıklı yerleştirilmiş insan başlı, aslan gövdeli ve kuş kanatlı mitolojik yaratıklar bulunur. Hayat ağacını dölleyen mitolojik yaratıkların bir elinde silindirik formlu bakraç diğer ellerinde ise olasılıkla kozalak vardır. Bir diğer sahnede hayat ağacının her iki tarafında bir elinde kozalak diğer elinde silindirik formlu bakraç tutan ve dölleme işini yapan insan figürleri vardır. Profilden işlenmiş figürlerin başında konik başlı miğfer yer alır. Üzerlerinde ise yuvarlak yakalı, kısa kollu ve ayak bileklerine kadar inen tek parça tunik görülür. Son sahnede hayat ağacının her iki tarafında kanatlı cinler görülür. Bunların başlık ve kıyafetleri diğer insan figürleri ile benzerdir. Diğer örneklerde olduğu gibi bunlarında bir elinde kozalak diğer elinde silindirik biçimli bakraç yer alır⁶⁵ (Şekil 17).

VIII No.lu Kemer Parçası: Elazığ Müzesi'nde 76.12.45 envanter numarasıyla sergilenen kemer parçası 12,9 cm uzunluğunda (mevcut ölçü) ve 7 cm genişliğindedir. Kemerin yüzeyi içinde noktaların yer aldığı dairelerle bezenmiştir. Yine kemerin yüzeyi bu bezemelerle frizlerle bölünmüştür. Sol ve sağ tarafta yer alan frizlerin içi ters-düz ve birbirine bağlı damla kümeleriyle doldurulmuştur. Sahnenin merkezinde grifon olarak tanımlanan kartal başlı, insan gövdeli ve kanatlı mitolojik yaratık bulunmaktadır. Bu figürün üzerinde yuvarlak yakalı, kısa kollu ve diz kapağına kadar tunik ile bu tunik üzerinde ayak bileklerine kadar inen kenarları püsküllü manto görülür. Grifon yukarıya kaldırdığı ve ileriye doğru uzattığı elinde kozalak, sol elinde ise kutu biçimli bakraç tutmaktadır⁶⁶ (Şekil 18).

IX No.lu Kemer Parçası: Kemer parçası Rezan Has Müzesi'nde 623 envanter numarasıyla sergilenmektedir. Eser 9.1 cm genişliğinde ve 9.3 cm uzunluğundadır. Kemer parçasının dış yüzeyine belirli aralıklarla ip/ilmek delikleri açılmıştır. Bezeme alanı iki adet kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Sahnenin merkezinde soldan sağa üç

⁶⁴ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 34/117.

⁶⁵ Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 34/117.

⁶⁶ R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), 2002, s. 219, çiz. 67, kat. no. 95, Erzurum.

ve yukarıdan aşağı toplam dört adet mitolojik yaratık yer almaktadır⁶⁷. “Ortadaki mitolojik yaratıklar aynı türde betimlenirken, ön ve arkadaki mitolojik yaratıklar da farklılıklar gözlemlenmektedir. Bunlar genelde aslan gövdeli, kuş kanatlı ve insan başlı olarak betimlenmiştir. Ok atan mitolojik yaratıklar insan ayaklı, kanatlı, baş ve kuyrukları ejder başı şeklinde sonlanmaktadır. Bunların yanı sıra kanatlı at ve aslanlar da yer almaktadır”⁶⁸. Mitolojik yaratıkların bir bölümünün elinde kutu biçimli bakraç görülür (Şekil 19).

4.3.1.2. Adak Levhaları

Urartu Dönemi sanatında önemli bir yer tutan adak levhaları 1971 yılında Van ilinin 68 km güneydoğusunda bulunan Giyimli (Hırkanis) Köyü’nün 250 m kadar güneybatısında bulunan Serbar Tepesi civarında kaçak kazılarla köylüler tarafından bulunmuştur. Söz konusu adak levhaları yurt içinde Anadolu Medeniyetleri Müzesi başta olmak üzere Van, Adana, Elazığ, İstanbul, Karaman, Gaziantep, Kahramanmaraş Erzurum; yurt dışında ise Japon Koleksiyonu ve Karlsruhe Badishes Landesmuseum’da sergilenmektedir⁶⁹. Giyimli’den gelen örneklerin yanı sıra Karmir-Blur, Armavir-Blur, Norşuntepe ve Karagündüz’de yapılan kazı çalışmalarında sınırlı sayıda adak levhası ele geçmiştir⁷⁰.

15x9 ya da 10x8 cm. ölçülerinde ve 1 mm. kadar kalınlığı bulunan adak levhaları form olarak dikdörtgen, kare, daire veya oval biçimlidir. Adak levhaları Urartu kemerlerinden kesilen parçaların ikinci defa kullanılmasıyla üretilmişlerdir. Bronz başta olmak üzere gümüş gibi madenlerden yapılan adak levhaları dövme veya döküm teknikleri kullanılarak yapılmıştır. Adak levhaları üzerindeki süslemelerde ise kabartma ve kazıma teknikleri kullanılmıştır. Süslemelerde kullanılan bu teknikler zaman zaman tek başına zaman zamanda ikisi birlikte tercih edilmiştir⁷¹.

⁶⁷ Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 92, kat. no. 31.

⁶⁸ Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 92.

⁶⁹ H. Biber ve R. Çavuşoğlu, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası”, *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, 2010, s. 57-58; O. Belli, *Urartu Takıları*, 2010, İstanbul, s. 386-387; D. Yiğitpaşa ve S. Yılmaz, “Elazığ Müzesi’nde Korunan Urartu Adak Levhaları ve İşlevleri”, *Amisos* 4(7), 2019, s. 281.

⁷⁰ H. J. Kellner, “Votive plaques”, R. Merhav (ed.) *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem, 1991b, ss. 286-287.

⁷¹ Biber ve Çavuşoğlu, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası”, ss. 65-66; Yiğitpaşa ve Yılmaz, “Elazığ Müzesi’nde Korunan Urartu Adak Levhaları ve İşlevleri”, s. 281.

Adak levhalarının işlevleri ile ilgili farklı öneriler bulunmaktadır. Taşyürek, bunların dinsel amaçlı olarak tapınaklarda kullanıldığını belirtmiştir⁷². Öğün, adak levhalarının mezar hediyesi olarak kullanıldığını ifade etmiştir⁷³. Belli, bu eserlerin giysilere applike edilerek kullanıldığını belirtmiştir⁷⁴. Biber ve Çavuşoğlu ise koruyucu bir anlam taşıyan adak levhalarının halkın sürekli kullandığı konutların girişi ve duvarlarına asılarak kullanılmış olabileceklerini ileri sürmüşlerdir⁷⁵.

Adak levhaları Urartu “saray sanatı” olarak tanımlanan eserlere göre daha basit üretilmiş ve işlenmiştir. Bu nedenle adak levhalarının üslubu için “saray sanatın” dan çok “halk sanatı” terimi kabul edilmiştir⁷⁶. Taşyürek, adak levhalarını üslup özelliklerine göre sınıflandırmıştır⁷⁷. Ancak bu konu üzerine çalışan başka bilim insanları ise adak levhalarını süslemelerine göre gruplandırmıştır⁷⁸. Adak levhaları üzerinde görülen başlıca süslemeler arasında hayvanlar (aslan, dağ keçisi, boğa ve at), tanrı ve insan figürleri yer alır. Tezimiz kapsamında aşağıda bakraçların betimlendiği adak levhaları maddeler halinde sunulmuş ve değerlendirilmiştir.

I No.lu Adak Levhası: Eser, Münich, Prähistorische Staatssammlung Müzesi’ne 89/313 envanter numarasıyla kayıtlıdır. 10 cm yüksekliğinde ve 7 cm genişliğindeki adak levhası dikdörtgen formudur⁷⁹. Üst kısmı kırık ve eksik olan adak levhasının yüzeyinde yer yer çevresi noktalarla çevrili kabara biçimli rozetler vardır. Eserin yüzeyinde ayakta, sola dönük ve profilden işlenmiş bir kadın figürü yer alır. Yüz uzuvları vurgulanmış figürün üzerinde ayak bileklerine kadar inen tek parça uzun bir tunik görülür. Tunüğün etek kısmı üç sıra halinde yan yana kesik çizgilerle bezenmiştir. İleriye doğru uzattığı sağ elinde üzeri çizi bezemeli alem tutmaktadır. Figürün ileriye doğru uzattığı sağ elinde ise küresel gövdeli bir bakraç bulunmaktadır (Şekil 20).

II No.lu Adak Levhası: 12 cm yüksekliğinde ve 6,8 cm genişliğinde olan adak levhası Münich, Prähistorische Staatssammlung Müzesi’nde 89/271 envanter

⁷² O. A. Taşyürek, “Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler”, *Bellten* XLII(116), 1978, s. 202.

⁷³ B. Öğün, “Urartu’lular-Urartu Sanatı”, *Türk Ansiklopedisi* XXXIII, 1984, s. 67.

⁷⁴ O. Belli, “Tunç Adak Levhaları”, *Urartu/Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2003, s. 248.

⁷⁵ Biber ve Çavuşoğlu, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası”, s. 67.

⁷⁶ Biber ve Çavuşoğlu, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası”, s. 67.

⁷⁷ Taşyürek, “Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler”, s. 203.

⁷⁸ Biber ve Çavuşoğlu, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası”, s. 67.

⁷⁹ C. Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, Leidorf, 1998, p. 46, taf. 26/188.

numarasıyla sergilenmektedir⁸⁰. Dikdörtgenimsi bir form gösteren eser dar işlenmiştir. Sol alt köşesinin az bir bölümü kırık ve eksiktir. Ayrıca adak levhasının yüzeyinde yer yer çevresi noktalarla çevrili kabara biçimli rozetler vardır. Eserin yüzeyinde sağ tarafa doğru dönmüş, profilden ve ayakta bir kadın figürü işlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan figürün başından ayak bileklerine kadar inen başörtüsü yer almaktadır. Üzerinde kısa kollu, yuvarlak yakalı, beli kemerli ve ayak bileklerine kadar inen tek parça tunik bulunmaktadır. Kemerin orta kısmı ve elbisenin etek bitim kısmı dikey çizgilerle süslenmiştir. Figürün her iki kol bileğinde bilezik görülür. İleriye doğru uzattığı sol elinde üzeri çizi bezemeli alem ve yine ileriye doğru uzattığı sağ elinde ise kenarları içbükey gövdeli bir bakraç bulunmaktadır (Şekil 21).

III No.lu Adak Levhası: München, Prähistorische Staatssammlung Müzesi'ne 89/282 envanter numarasıyla kayıtlı olan adak levhası dikdörtgen biçimlidir. 7.5 cm yüksekliğinde ve 7 cm genişliğinde olan adak levhasının üst tarafı yer yer kırık ve eksiktir⁸¹. Eserin yüzeyinde yer yer çevresi noktalarla çevrili kabara biçimli rozetler vardır. Adak levhasının yüzeyine ayakta, sağa dönük ve profilden verilmiş kadın figürü işlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan figürün üzerinde kısa kollu ve ayak bileklerine kadar inen tek parça tunik elbise vardır. Ayrıca baş kısmından başlayıp ayak bileklerine kadar uzanan başörtüsü de bulunmaktadır. Başörtüsünün bitim kısmı kırlangıç uçuşu formundadır. Nitekim başörtüsü ve tuniğin yüzeyi yatay kesik kesik çizgilerle bezenmiştir. Yukarı kaldırdığı sol elinde çentiklerle bezeli alem ve ileri uzattığı sağ elinde ise kutu biçimli bakraç tutmaktadır (Şekil 22).

IV No.lu Adak Levhası: Dikdörtgen formu adak levhası München, Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde sergilenmektedir. Yüksekliği 11,2 cm ve genişliği 8,4 cm olan adak levhasının üst bölümü yer yer kırık ve eksiktir⁸². Ancak üst bölümde mazgallı kısmın çok az bir bölümü korunmuştur. Eserin yüzeyinde yer yer çevresi noktalarla çevrili kabara biçimli rozetler bulunmaktadır. Ayakta, profilden betimlenmiş kadın figürü sola dönük pozisyonundadır. Yüz uzuvları vurgulanmış figürün başında bel kısmına kadar uzanan bir başörtüsü vardır. Kıyafet olarak ise kısa kollu ve arka kısmı kırlangıç uçuşu biçimli uzun tek parça tunik kullanılmıştır. Başörtüsü ve

⁸⁰ Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, p. 53, taf. 30/219.

⁸¹ Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, pp. 53-54, taf. 31/225.

⁸² Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, p. 59, taf. 35/257.

tunik yan yana kesik çizgilerle süslenmiştir. Kadın figürünün yukarı kaldırdığı sol elinde başak demeti ve ileri uzattığı sağ elinde ise kutu biçimli bakraç yer almaktadır⁸³ (Şekil 23).

V No.lu Adak Levhası: Münich, Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde sergilenen adak levhası dikdörtgen formludur. Adak levhası 12,6 cm yüksekliğinde ve 9,3 cm genişliğindedir. Sol üst ve alt köşesi hasar görmüş olan adak levhasının üst tarafında mazgallar belirgindir⁸⁴. Yüzeyinde yer yer çevresi noktalarla çevrili kabara biçimli rozetler bulunmaktadır. Adak levhasının yüzeyine ayakta karşılıklı duran iki kadın figürü işlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış figürlerin başı açık olup üzerlerinde kıyafet olarak ayak bileklerine kadar uzanan tek parça tunik vardır. Yan yana kesik kesik çizgilerle bezenmiş tunikte balık kılçığı motifi ile süslenmiş kemer kullanımı da mevcuttur. Sol tarafta yer alan kadın figürünün sol elinde üzeri çizi bezemeli alem ve sağ elinde ise silindir biçimli bakraç bulunmaktadır. Sağ tarafta bulunan kadın figürünün sağ elinde başak demeti sol elinde ise silindir biçimli bakraç görülmektedir (Şekil 24).

VI No.lu Adak Levhası: Elazığ Müzesi'nde 76.18.1 envanter numarasıyla sergilenen adak levhası 7.3 cm yüksekliğinde ve 5.5 cm genişliğindedir. Dikdörtgen formlu adak levhasının yüzeyinde yer yer çevresi noktalarla çevrili kabara biçimli rozetler vardır. Eserin yüzeyine ayakta ve profilden betimlenmiş kadın figürü işlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış figürün üzerinde kısa kollu, arka etek kısmı kırilangıç uçuşu biçimli ve ayak bileklerine kadar uzanan uzun bir tunik vardır. Tunüğün yüzeyi yan yana kesik çizgilerle bezenmiştir. Kadın figürünün sol elinde üzeri çizi bezemeli alem ve sağ elinde silindirik biçimli bakraç bulunur⁸⁵ (Şekil 25).

4.3.1.3. Pektoraller

Urartu dönemine ait merkezlerde yapılan bilimsel arkeolojik kazılarda sınırlı sayıda pektoral ele geçmiştir. Bununla birlikte kaçak kazılarda bulunmuş ve yurt içi ile yurt dışında çeşitli müzelerde sergilenen pektorallerin sayısı daha fazladır. Dövme tekniğinde yapılmış olan pektorallerin üretiminde bronz başta olmak üzere altın ve

⁸³ Benzer tipte bir diğer adak levhası için bkz. Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, taf. 36/258.

⁸⁴ Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, p. 67, taf. 44/295.

⁸⁵ Biber ve Çavuşoğlu, "Elazığ Müzesi'nden Bir Grup Adak Levhası", s. 75, res. 9.

gümüş madeni de kullanılmıştır⁸⁶. Sağ ve sol uçlarında askı halkaları bulunan pektoraller yarım ay biçimlidir. Pektorallerin yüzeyi kazıma ve kabartma tekniğinde yapılmış insan, hayvan ve mitolojik yaratık figürleri, geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiştir⁸⁷. Söz konusu pektorallerden üç tanesinin üzerinde bakraç betimlerine de yer verilmiştir.

I No.lu Pektoral: MÖ 8.-7. yüzyıla tarihlenen pektoral altın kaplamalı gümüş üretimi olup özel bir koleksiyonda sergilenmektedir⁸⁸. Yarım ay gövdeli pektoralin her iki ucunda askı halkaları yer alır. Eserin yüzeyine düzensiz aralıklarla işlenmiş on iki adet rozet motifi görülür. Pektoralin sağ ve sol üst köşelerinde İnsan başlı, aslan gövdeli, balık kuyruklu ve kanatlı mitolojik yaratıklar betimlenmiştir. Profilden ve ayakta betimlenmiş bu figürlerin bir elinde kozalak diğer elinde kutu biçimli bakraç vardır. Mitolojik figürlerin hemen alt tarafındaki alanlara ise karşılıklı boğa ve aslan figürleri işlenmiştir. Ayakta ve profilden verilmiş bu hayvanlar anatomik yapılarına uygun tasvir edilmiştir (Şekil 26).

II No.lu Pektoral: Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde sergilenen pektoral MÖ 8.-7. yüzyıla tarihlenir⁸⁹. Yarım ay biçimli pektoral gümüş üretimidir. Eserin her iki ucunda askı halkaları bulunur. Pektoralin sağ ve sol üst uçlarına üç dallı hayat ağacı motifi betimlenmiştir. Hayat ağacının dallarının bitim uçları palmet ve narçiçeği ile sonlandırılmıştır. Ayrıca hayat ağacının dallarının üzerine ayakta ve profilden birbirine zıt yönlü mitolojik yaratıklar yerleştirilmiştir. Eserin merkezinde de aynı özelliklere sahip hayat ağacı yer alır. Ayrıca hayat ağacında her iki tarafında karşılıklı yerleştirilmiş üst üste ok atan mitolojik yaratıklar bulunur. Pektoralin yüzeyinde dağınık durumda dört adet rozet motifi görülür. Sağ ve sol alt köşede bulunan rozetlerin üzerinde tek dizi üzerine çökmüş kanatlı tanrı figürleri betimlenmiştir. Başlarında tepesi ponponlu bir polos bulunan tanrı figürlerinin üzerinde içte ayak bileklerine kadar inen etek uçları püsküllü bir tunik ve bunun üzerinde uzun bir manto bulunmaktadır. Bu figürler sol ellerinde kutu biçimli bakraç, sağ ellerinde ise kozalak tutmaktadır (Şekil 27).

⁸⁶ S. Kahvecioğlu, "Van Müzesi'ndeki Urartu pektoralleri", *Aras Türkiye Eski Yakındoğu Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 6, 2022.

⁸⁷ Belli, *Urartu Takıları*, ss. 304-317.

⁸⁸ Belli, *Urartu Takıları*, s. 308.

⁸⁹ Belli, *Urartu Takıları*, s. 310.

III No.lu Pektoral: Gümüş pektoral Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde sergilenmektedir. MÖ 8.-7. yüzyıla tarihlenen pektoral yarım ay biçimlidir. Sağ uçta bulunan askı halkası sağlam olmakla birlikte sol uçtaki kırık ve eksiktir⁹⁰. Eserin yüzeyi sağ ve sol uçlardan iki kabartma bant ile sınırlandırılmıştır. Bu kabartma bantların hemen üstündeki alanda tek dizi üzerine çökmüş kanatlı tanrı figürü yer alır. Profilden verilmiş figürün başında tepesi ponponlu boynuzlu bir başlık bulunmaktadır. Figürün üzerinde kıyafet olarak içte kısa bir tunik ve bunun üzerinde uzun bir manto görülmektedir. Elbiselerin omuz kısmı rozet motifi ve geri kalan kısımları dikey çizgilerle süslenmiştir. Tanrı figürünün sağ elinde silindir biçimli bakraç yer alır. Ayrıca eserin yüzeyinde üç kabartma bant daha yer alır. Üst ve alt tarafta bulunan bantların arası zikzak motifleri ile bezenmiştir. Geriye kalan birinci ve ikinci panolara ise aynı simetride palmet ve mitolojik yaratıklar yerleştirilmiştir (Şekil 28).

4.3.1.4. Madalyonlar

Urartu dönemi süs eşyalarından madalyonlar Toprakkale, Karmir-Blur, Çavuştepe ve Giyimli kazılarında ele geçmiştir. Bunların yanı sıra kaçak kazılarla ele geçmiş ve bugün yurt içi ile yurt dışında çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda bulunan madalyonlarda vardır. Dövme tekniğinde üretilmiş madalyonlar bronz, gümüş ve altın madenlerinden yapılmıştır. Madalyonlar boyunda süs ya da koruma amaçlı olarak kullanılmıştır. Daire, kabaca üçgen ya da yarım daire formlu olan madalyonların üst kısmında boyna asılmayı sağlayan ip ya da sicimin geçtiği halka yer alır. Yüzeylerinde çoğunlukla dinsel betimlerin işlendiği madalyonlar MÖ 7. yüzyıla tarihlenir⁹¹. Urartu dönemine ait madalyonlardan bir örnekte bakraç betimini de yer verilmiştir.

I No.lu Madalyon: Haluk Perk Koleksiyonu'nda sergilenen madalyon bronz yapımıdır. Kabaca üçgen biçimli olan madalyon 6 cm uzunluğundadır. Eserin dış çevresi boyunca aynı simetride yerleştirilmiş ip delikleri bulunmaktadır. Madalyonun üzerinde bir adet kabartma bant yer almaktadır. Kabartma bant ile çevrelenmiş alanın merkezinde ayakta, profilden ve sola dönük bir erkek figürü betimlenmiştir. Başında yüksek bir polos bulunan figürün üzerinde elbise olarak kenarları püsküllü uzun bir

⁹⁰ Belli, *Urartu Takıları*, s. 312.

⁹¹ R. Mervah, "Personal Adornments", *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem, 1991c, p. 164; Belli, *Urartu Takıları*, ss. 318-325.

tunik vardır. Figürün sağ elinde bir alem, sol elinde ise kutu biçimli bir bakraç yer alır. Bu figürün hemen başının üzerine ise rozet motifi işlenmiştir⁹² (Şekil 29).

4.3.2. Askeri Ekipmanlar

Urartu dönemine ait merkezler ve nekropollerde yapılan kazılarda ele geçen askeri teçhizatlar, tasvir sanatı ve yazılı belgeler Urartu askeri yapısı hakkında önemli veriler sunar. Urartu yazıtlarında kral, başkomutan olarak tanımlanır. Urartu ordusu savaş arabaları, süvariler ve piyadeler olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır⁹³. Söz konusu askeri birliklere ait ekipmanlara da Urartu dönemi kazılarında rastlanmıştır. Çeşitli süslemelere sahip bu ekipmanların birkaçında bakraç motifleri de bulunmaktadır. Aşağıda bu ekipmanlar incelenmiştir.

4.3.2.1. Miğferler

Urartu ordusunda askeri teçhizatlar içinde yer alan miğferler Ayanis⁹⁴, Karmir-Blur⁹⁵, Erzincan/Altıntepe⁹⁶, Burmageçit⁹⁷, Çavuştepe⁹⁸ ve Yukarı Anzaf⁹⁹ kalelerinde gerçekleştirilen kazılarda ele geçmiştir. Bunların yanı sıra satın alma yoluyla elde edilmiş ve bugün yurt içi ile dışında müze veya özel koleksiyonlarda sergilenen miğferler de bulunmaktadır¹⁰⁰.

Urartu dönemine ait miğferler bronz yapımı olup bir bronz levhanın dövülmesiyle üretilmişlerdir. Genellikle konik ya da ters huni biçimli bir form gösteren miğferler zaman zaman taraklı veya sorguçlu olabilmektedir¹⁰¹. Ayrıca miğferlerin kenarlarında ince ve uzun bir form gösteren yanaklıklar da yer alır¹⁰². Yazıtlı örneklerinde bulunduğu Urartu miğferlerinin üzerinde süslemelere de rastlanır. Bu süslemeler arasında geometrik motifler, kanatlı cin, hayat ağacı, kanatlı güneş kursu gibi betimler bulunur. Bunların yanı sıra uç kısımları aslan, ejder, boğa ya da koçbaşları ile

⁹² Belli, *Urartu Takıları*, s.325.

⁹³ E. Konakçı ve M. B. Baştürk, “Military and Militia in the Urartian State”, *Ancient West & East*, 8, pp. 169-201, 2009.

⁹⁴ Z. Derin ve A. Çilingiroğlu, “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (ed.Çilingiroğlu-Salvini), Roma, 2001, fig. 13/60.

⁹⁵ B.B. Piotrovskii, *Karmir Blur*, 1970, Leningrad, fig. 43.

⁹⁶ T. Özgüç, *Altıntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, 1966, Ankara, s. 41.

⁹⁷ R. Yıldırım “Burmageçit Urartu Miğferleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi* 2, 1988, figs. 1-2.

⁹⁸ A. Erzen, “Çavuştepe Kazıları”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, I.cilt, 1973, s. 58.

⁹⁹ O. Belli, “Miğferler”, *Urartu/Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2023, s. 220.

¹⁰⁰ O. A. Taşyürek, “Gaziantep Müzesi’ndeki Bronz Urartu Miğferi”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 35, 1974; P. Calmayer, “Helmets and Quivers”, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem, 1991b, figs. 9-16, 19-20; Seidl, *Bronzekunst Urartus*, pp. 67-73, Abb. 27, 29-30-33.

¹⁰¹ Belli, “Miğferler”, s. 220.

¹⁰² Belli, “Miğferler”, s. 221.

sonlanan yay formlu şeritler de görülür. Bezemeli miğferlerde işlenen başlıca konular ise din, savaş ve av sahneleridir¹⁰³. Söz konusu sahnelerin bir bölümünde bakraçlar da betimlenmiştir. Aşağıda bakraçların tasvir edildiği miğferler maddeler halinde sunulmuş ve değerlendirilmiştir.

I No.lu Miğfer: Gaziantep Müzesi'ne 1973 yılında satın alma yoluyla kazandırılmış olan miğfer 64/3/1973 envanter numarasıyla sergilenmektedir. Oldukça yıpranmış olan miğfer herhangi bir yazıt içermemektedir¹⁰⁴. Miğferin yüzeyi iki frize bölünmüştür. Frizlerin içi birbirine zıt yönlü zikzak motifleri ile doldurulmuştur. İlk frizin merkezi kısmında kartuş içinde kutsal hayat ağacı işlenmiştir. Beş dallı olan hayat ağacının uçları tomurcuklar ile sonlandırılmıştır. Hayat ağacının her iki tarafında karşılıklı betimlenmiş kadın figürleri vardır. Ayakta ve profilden betimlenmiş kadın figürlerinin yüz uzuvları vurgulanmış olup, başları açıktır. Bunların üzerinde kıyafet olarak ayak bileklerine kadar inen beli kemerli tek parça bir tunik görülür. Tunığın bitim kısmı ve kemer geometrik motiflerle süslenmiştir. Kutsal selamlama pozisyonunda olan figürlerin sağ elinde kutu biçimli bakraç bulunur. Sahnenin sağ ve sol tarafında ise önde bir süvari ve hemen bunun gerisinde tekerlekli taşıt tasvir edilmiştir. İkinci frizde ise aynı simetride süvariler ve tekerlekli taşıtlar yer almaktadır. Ayrıca miğferin sağında ve solunda alına doğru uzanan yılan gövdeli ve uç kısımları aslan başlı dört adet şerit vardır (Şekil 30).

II No.lu Miğfer: Erivan Tarih Müzesi'nde 2010/42 envanter numarasıyla sergilenen miğfer Karmir-Blur kazılarında oda 28'de bulunmuştur. 30 cm yüksekliğe sahip olan miğfer bronz yapıdır¹⁰⁵. Miğferin yüzeyi üç frize bölünmüş ve her bir frizin içi birbirine zıt yönlü zikzak motifleri ile doldurulmuştur. İlk frizin merkezinde kartuş içinde sekiz dallı ve uçları tomurcuklarla bitirilmiş hayat ağacı motifi bulunur. Hayat ağacının her iki tarafında karşılıklı duran ve profilden verilmiş erkek figürleri yer alır. Yüz uzuvları vurgulanmış figürlerin başında alçak bir polos vardır. Üzerlerinde ayak bileğine kadar inen, beli kemerli ve etek uçları püsküllü tek parça tunik görülür. Kutsal selamlama pozisyonunda olan figürlerin sağ ellerinde kutu biçimli bakraç yer alır. Aynı

¹⁰³ A. Baş, *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), Van, 2008, s. 20.

¹⁰⁴ Taşyürek, "Gaziantep Müzesi'ndeki Bronz Urartu Miğferi", ss. 179-181.

¹⁰⁵ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, p. 69, Abb. 29.

sahne sağdan ve soldan süvari ve arabalı birliklerle çevrenmiştir. İkinci ve üçüncü frizlerin sağ ve sol taraflarında hareket halinde süvari ve arabalı birlikler betimlenmiştir. Bunların çevrelediği alanın içinde beşi ikinci ve beşi üçüncü frizde olmak üzere toplam on adet hayat ağacı bulunur. Hayat ağacı biçim olarak birinci frizdeki örnekle ortak özellikler gösterir. Hayat ağaçlarının her iki tarafında dönüşümlü olarak yerleştirilmiş insan ve kanatlı cin figürleri görülür. Bunların elinde kutu biçimli bakraç vardır (Şekil 31).

III No.lu Miğfer: Karmir-Blur kazılarında oda 10'da bulunmuş olan miğfer Hermitage Müzesi'nde sergilenmektedir. 20 cm yüksekliğe sahip olan miğfer bronz üretimi olup, alt tarafına yazıt kazınmıştır¹⁰⁶. Üç frize bölünmüş olan miğferde frizlerin içi birbirine zıt yönlü zikzak motifleri ile dekore edilmiştir. Miğferin yüzeyinde görülen süslemeler II no.lu miğfer ile aynı özellikleri gösterir (Şekil 32).

IV No.lu Miğfer: Karlsruhe Badisches Landes Müzesi'nde 89.1 envanter numarasıyla sergilenen miğfer bronz üretimidir¹⁰⁷. Eserin yüzeyi dört frize bölünmüş ve her bir friz içi dolu birbirine zıt yönlü zikzak motifleri ile bezenmiştir. Birinci frizin merkezinde ayakta ve profilden işlenmiş tanrı figürü bulunur. Yüz uzuvları belirtilmiş tanrı figürü sakallı olup, başında boynuzlu bir başlık vardır. Dört kanatlı tanrının üzerine kısa kollu "v" yakalı, yüzeyi bezemeli ve diz kapağına kadar inen kısa bir tunik ile bunun üzerinde sol omzu açıkta bırakan ve ayak bileklerine kadar uzanan tek parça bir tunik yer alır. Uzun tuniğin yüzeyinde de süslemeler görülür. İkinci frizde kartuş içinde altı adet hayat ağacı betimlenmiştir. Hayat ağacının her iki tarafında karşılık olarak yerleştirilmiş kanatlı cinler ve insan figürleri mevcuttur. Kutsal selamlama pozisyonunda olan figürlerin sağ ellerinde kutu biçimli bakraç bulunur. Üçüncü ve dördüncü frizler ise süvariler ve atlı birlikler ile dekore edilmiştir (Şekil 33).

4.3.2.2. Sadaklar

Miğferlerde olduğu gibi sadaklarda Urartu askeri teçhizatlarının önemli bir grubunu oluşturur. Sadaklar genellikle askeri birliklerden okçular tarafından taşınmakla birlikte tekerlekli taşıtların kasalarının yan kenar panellerinde de kullanım görmüştür¹⁰⁸. Miğferlere nazaran sadaklar Urartu dönemine ait yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda

¹⁰⁶ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, p. 69, Abb. 30.

¹⁰⁷ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, p. 72, Abb. 32.

¹⁰⁸ Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, s. 121.

çok sayıda ele geçmiştir. Bu yerleşim yerleri arasında Ayanis¹⁰⁹ başta olmak üzere Yukarı Anzaf¹¹⁰, Karmir-Blur¹¹¹, Toprakkale¹¹², Çavuştepe¹¹³ ve Kayalıdere¹¹⁴ gelmektedir. Bunlarla birlikte kaçak kazılarla bulunmuş ve bugün yurt içi ile yurt dışında çeşitli müze ve özeli koleksiyonlarda sergilenen sadak ve parçaları da mevcuttur¹¹⁵.

Kabaca silindir ya da dikdörtgen biçimli bir form gösteren sadaklar tunç plakaların dövülmesiyle üretilmiştir. Bunların üzerindeki bezemelerde ise kabartma ve kazıma teknikleri uygulanmıştır¹¹⁶. Alt kısmı kapalı ve üst kısmı açık olan sadaklar 60-70 cm yüksekliğinde ve 10-14 cm genişliğindedir¹¹⁷. Bazı sadakların gövde yüzeyi çeşitli figür ve motiflerle bezenmişken, bazıları ise sade bırakılmıştır. Ayrıca bezemeli sadaklar da çoğunlukla askeri geçit törenleri betimlenmiştir¹¹⁸. Sadaklar askeri teçhizatın yanı sıra dini amaçlı olarak da kullanım görmüştür. Nitekim üzerinde yazıt bulunan bazı sadaklar tanrılara hediye ya da adak olarak sunulmuştur¹¹⁹. Ayrıca Ayanis Tapınak alanında ele geçmiş ve içlerine tohum doldurulmuş sadakların da dini ritüellerde adak olarak sunulduğu belirtilmiştir¹²⁰.

Kemerler, adak levhaları ve miğferlere nazaran sadaklar üzerinde görülen süslemeler çeşitlilik göstermez. Bu nedenle bakraç bitimlerine de çok sık rastlanmaz. Aşağıda bakraçların tasvir edildiği tek sadak örneği incelenmiştir.

I No.lu Sadak: Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu'nda sergilenen sadak silindirik bir form gösterir. Bronz yapımı olan sadak 62 cm uzunluğunda ve 11.4 cm genişliğindedir. Eserin üst ve alt bölümlerinde iki halka bulunur. Ayrıca sadağın kenarları boyunca

¹⁰⁹ Derin ve A. Çilingiroğlu, "Armour and Weapons", p. 159.

¹¹⁰ O. Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 1194, s. 422; O. Belli, "Sadaklar", *Urartu/Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2003, s. 233.

¹¹¹ B. B. Piotrovskii, *Karmir-blur III: rezultati raskopok 1951-1953 godov, (1951-1953 Yılları Kazı Sonuçları)*, 1955, pp. 36-40, fig. 26, (Rusça), Erivan.

¹¹² R. D. Barnett, "More Addena From Toprakkale", *Anatolian Studies*, XXII, pp. 163- 178, 1972.

¹¹³ Belli, "Sadaklar", s. 232.

¹¹⁴ Belli, "Sadaklar", s. 232.

¹¹⁵ Calmayer, "Helmets and Quivers", p. 133, fig. 17; Baş, *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*, ss. 61-67.

¹¹⁶ Belli, "Sadaklar", s. 232.

¹¹⁷ Belli, "Sadaklar", s. 232; Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, s. 121.

¹¹⁸ Belli, "Sadaklar", s. 232; Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, s. 121.

¹¹⁹ Batmaz, *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, s. 123.

¹²⁰ Derin ve A. Çilingiroğlu, "Armour and Weapons", p. 159.

ip/ilmek delikleri vardır¹²¹. Sadağın yüzeyi frizlerle üç bölüme ayrılmıştır. Her bir friz tomurcuk dizileri ile bezenmiştir. Üç frizde de art arda yürür pozisyonunda verilmiş ve çeşitli hediyeler taşıyan kadın figürleri betimlenmiştir. Profilden verilmiş kadın figürlerinin yüz uzuvları vurgulanmış olup başları açıktır. Üzerlerinde yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli, etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar inen tek parça tunik ile bunun üzerinde kenarları püsküllü ve yine ayak bileklerine kadar inen bir manto vardır. Söz konusu kadın figürleri kadeh, testi gibi kapların yanı sıra her iki ellerinde silindir biçimli bakraçlar da taşımaktadır (Şekil 34).

4.3.3. Tekerlekli Taşıt Aksamları

Erzincan/Altıntepe mezarlarında yapılan kazı çalışmalarında ele geçmiş minyatür bir tekerlekli taşıttan bahsedilmektedir¹²². Bu örnek dışında şimdilik Urartu Krallığı'na ait yerleşim yerleri ve nekropollerinde gerçekleştirilen kazılarda orijinal bir tekerlekli taşıt tespit edilememiştir. Bununla birlikte dönemin tasvirli eserlerinden miğferler, taşıt diskleri, sadaklar, kalkanlar, plakalar, kemerler, mühür, göğüs plakaları ile duvar resimlerinde tekerlekli taşıt betimlerine rastlanır. Tasvir sanatından Urartu Krallığı'nda dört ile iki tekerlekli taşıtların kullanıldığı ve iki tekerlekli olanların kendi içinde yük ve savaş taşıtları olmak üzere çeşitlilik gösterdiği ifade edilmiştir¹²³.

Taşıtlardan dört tekerlekli dikdörtgen kasalı, altı parmaklı tekerlekler ve tek merkezli taşıt okuna sahiptir. İki tekerlekli grubuna giren yük taşıtları kare planlı kasaya sahip olup, kasanın üzeri bir tente ile kapatılmıştır. Bu taşıt tipin altı ya da sekiz parmaklı tekerlekler ile tek merkezli taşıt oku kullanılmıştır. Tasvir sanatında daha yoğun betimlenmiş olan iki tekerlekli savaş taşıtlarında ise çoğunlukla dörtgen ve nadiren “D” biçimli kasalar görülür. Dörtgen planlı kasaların arka iç tarafında mızrak, arka kısmında kalkan, yan ve ön panellerinde okdanlıklar bulunur. Tek merkezli taşıt oklarının tercih edildiği bu taşıtlarda zaman zaman “Y” biçimli olanları da bulunur. Bunların da tekerlekleri dört, altı, sekiz parmaklıdır¹²⁴.

¹²¹ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, pp. 90-91.

¹²² Özgüç, T., “Altıntepe Kazıları/Excavations Altıntepe”, *Belleten*, XXV/98, ss. 253-290, 2015.

¹²³ B. Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), ss. 34-40.

¹²⁴ B. Gökce, “Urartu'nun Tekerlekli Taşıtları”, *Aktüel Arkeoloji*, 30, ss. 104-110, 2012.

Tasvir sanatında betimlenmiş taşıtlara ait aksamlar Urartu coğrafyasında yapılan bilimsel arkeolojik kazılarda ele geçmemiştir. Ancak kaçak kazılarla bulunmuş ve bugün yurt içi ve yurt dışında çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda sergilenen aksamlar mevcuttur. Bu aksamlar arasında taşıt ok ucu başlıkları, boyunduruk semeri uçları, boyunduruk ucu başlıkları, metal dizgin halkaları ve diskler yer alır. Çoğunlukla bronz üretimi olan bu akşamlarda demir yapımı olanlar da vardır. Dövme, döküm tekniklerinde üretilmiş olan akşamların sade örneklerinin yanı sıra çeşitli süslemelere sahip olanları da bulunmaktadır. Süslemeler de kazıma, ajur ve kabartma teknikleri kullanılmıştır¹²⁵. Söz konusu aksamlardan şimdilik taşıt ok ucu başlıklarında bakraç betimleri işlenmiştir.

4.3.3.1. Taşıt ok ucu başlıkları

Urartu dönemi taşıt ok ucu başlıkları kendi içinde üç tipe ayrılır. Bunlardan silindir tiplilerin yükseklikleri 20.3 cm-5 cm., ağız çapları 7 cm.-4.5 cm'dir. Bir ucu açık diğer ucu kapalı olan bu tip taşıt ok ucu başlıklarının kapalı kısmı konik formudur. Yazıtlı örnekleri kral Menua ve II. Sarduri dönemlerine ait olan taşıt ok ucu başlıklarının sade olanlarının yanı sıra bezemeli olanları da bulunmaktadır. İkinci tip taşıt ok uçları mantar başlıdır. Son tip taşıt ok ucu başlıklarından olan at başı formlular Erzincan/Altın-tepe ve Karmir-Blur kazılarında ele geçmiştir. Bu tipte 5 cm. çapında ve 14 cm. uzunluğundadır¹²⁶. Bakraç betimlerine üç adet silindir biçimli taşıt ok ucu başlıklarında rastlanır.

I No.lu Taşıt Ok Ucu Başlığı: Japonya'da özel bir koleksiyonda sergilenen taşıt ok ucu başlığı 15.3 cm yüksekliğindedir. Silindir biçimli eserin bir açık olup diğer ucu kapalıdır¹²⁷. Yüzeyi içi tomurcuk dizileri bezenmiş bantlarla dört sıraya ayrılmıştır. Birinci ve üçüncü panolara karışık yaratıklar işlenmiştir. Profilden ve arka ayakları üzerinde yürür pozisyonda verilmiş olan karışık yaratıklar kanatlı olup aslan, ejder ve insan başlıdırlar. İleriye doğru uzattıkları sol ellerinde kozalak ve aşağıda duran sağ ellerinde ise kutu biçimli bakraç tutmaktadırlar. Taşıt aksamının alt kısmında ise boğa üzerinde tanrı figürü tasvir edilmiştir (Şekil 35).

¹²⁵ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, ss. 25-30, 50-54.

¹²⁶ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, s. 50.

¹²⁷ R. Merhav, "Chariot and Horse Fittings", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* (Ed.: Rivka Merhav), Jerusalem, 1991a, p. 56, fig. 4.

II No.lu Taşıt Ok Ucu Başlığı: Eser, Badisches Landesmuseum Department of Ancient Near East/Karlsruhe Müzesi'nde BLM 89.15 envanter numarası ile sergilenir. Bronz yapımı eser 17.8 cm yüksekliğindedir. Bir ucu açık diğer ucu kapalı olan taşıt ok ucu başlığı silindir biçimlidir¹²⁸. Taşıt ok ucu başlığının yüzeyi içleri tomurcuk dizileri ile doldurulmuş bantlarla dörde ayrılmıştır. Eserin birinci ve üçüncü bantları sola doğru ilerleyen ve profilden betimlenmiş mitolojik yaratık figürleri ile bezenmiştir. Boğa gövdeli olan mitolojik yaratıkların başları boğa, insan, aslan ve ejder biçimlidir. Mitolojik yaratıklar sol elinde kozalak sağ elinde bakraç tutarak ilerlemektedir. Taşıt ok ucu başlığının kapalı olan alt kısmına ise boğa üzerinde tanrı figürü kazınmıştır (Şekil 36).

III No.lu Taşıt Ok Ucu Başlığı: Bronz yapımı eser Van Müzesi'nde 8.3.78 envanter numarasıyla sergilenir. 14 cm uzunluğu bulunan taşıt ok ucu başlığı silindir biçimli olup bir ucu açık diğer ucu kapalıdır¹²⁹. Taşıt ok ucu başlığının yüzeyi içleri tomurcuk dizileri ile doldurulmuş frizlerle dörde ayrılmıştır. Bu frizlerden birinci ve üçüncü sırada bulunanlar sola doğru ilerleyen mitolojik yaratıklar ile bezenmiştir. Mitolojik yaratıklar kuş, boğa ve aslan başlıdır. Bunların tamamı kanatlıdır. Mitolojik yaratıklardan kuş başlılar aslan gövdeli olup, kuyrukları hem kuş hem de aslan kuyruğu biçiminde olabilmektedir. Bir diğer grup olan aslan başlılar aslan gövdeli olup kuyrukları kuş, aslan ya da akrep kuyruğu formundadır. Figürler bir elinde kozalak diğer elinde bakraç tutmaktadır. Eserin alt bölümünün dış çevresi birbirine paralel bantlarla sınırlanmıştır. Bantlarla sınırlı merkez kanatlı güneş kursu içinde boğa üzerinde tanrı figürü ile bezenmiştir. (Şekil 37).

4.3.4. At Koşum Takımları

Urartu yazılı belgelerinde at bir sümerogram olan ANŞE.KUR.RA olarak geçmektedir¹³⁰. Yine Ayanis Kalesi'nde ele geçmiş bullalar üzerinde geçen *hušáa* teriminin atın Urartuca fonetik yazılışı olduğu belirtilmiştir.¹³¹ Ayrıca Urartu coğrafyasında bulunan Karmir-Blur¹³² Armavir-Blur¹³³, Yukarı Anzaf¹³⁴ ve Bastam¹³⁵

¹²⁸ Merhav, "Chariot and Horse Fittings", p. 73, fig. 26.

¹²⁹ R. Çavuşoğlu, "Van Müzesi'nden Bir Grup Taşıt Aksamı", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, 2010, ss. 115-130.

¹³⁰ M. Salvini, *Corpus Dei Testi Urartei, I-III*, 395 vdd., Rome.

¹³¹ M. Salvini, "Inscriptions on Clay", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusālinili Eiduru-kai 1989-1998*, (Eds. Çilingiroğlu, A. and Salvini, M.), p. 285, dipnot 21, 2001.

¹³² B. B. Piotrovskii, *Urartu*, 1969, pp. 154-156, London.

gibi merkezler ile Iğdır¹³⁶, Van-Kalecik¹³⁷ ve Çavuştepe nekropollerinde¹³⁸ at kalıntıları ele geçmiştir.

Urartu dönemi tasvir sanatı da at ve atçılık konusunda önemli görseller sunar. Nitekim Urartu dönemine ait metal eserler (kemer, miğfer, sadak, plakalar, taşıt aksamaları, koşum takımları), duvar resmi ve taş kabartma üzerinde at figürleri betimlenmiştir¹³⁹. Tasvir sanatında at figürleri çoğunlukla savaş, av ve tören alayı geçişlerinde görülürler. Konulu sahnelerde hem binek olarak kullanılan hem de tekerlekli taşıtlara koşulan atlar genellikle iki zaman zaman da bir at olacak şekilde işlenmişlerdir¹⁴⁰.

Urartu Krallığı'nda at yetiştiriciliği ile beraber özellikle bronz, demir ve nadiren gümüşten yapılmış at koşum takımları da yoğun kullanım görmüştür. Hem işlevsel hem de süs amaçlı kullanılan koşum takımları bronz başta olmak üzere demir ve nadiren gümüş üretimidir. Bunlar dövme ve döküm teknikleri kullanılarak üretilmiştir. Ayrıca bezemeli olan at koşum takımlarında kazıma, kabartma ve ajur teknikleri kullanılmıştır. Başlıca at koşum takımları arasında gemler, diskler, göz siperlikleri, alınlıklar, göğüs plakaları, yakalıklar, omuz süsleri (pendant) ve çingiraklar yer alır¹⁴¹. Şimdilik bu eserlerden birkaç adet göğüs plakası, göz siperliği ve alınlık üzerinde bakraç motiflerine rastlanır.

4.3.4.1. Göğüs plakaları

At koşum takımları içinde önemli bir yer tutan göğüs plakaları mama önlüğü ve hilal biçimliler olmak üzere iki gruba ayrılır. İki parçalı olan mama önlüğü biçimliler yaklaşık 25 cm çapındadırlar. Yazıtlı örnekleri kral İşpuini dönemine aittir. Bezemesiz örneklerin yanı sıra zaman zaman geometrik motif ve tanrı figürleri süslenmiş olanlar da

¹³³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, ss. 143-144.

¹³⁴ O. Belli, "1997 Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı", *20. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, s. 510, 1998.

¹³⁵ W. Kleiss, "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century BC", *American Journal of Archaeology*, 84(3), p. 300, 1980.

¹³⁶ R. D. Barnett, "The Urartian Cemetery at Igdyr", *Anatolian Studies*, 13, p. 155, 1963.

¹³⁷ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, s. 46.

¹³⁸ R. Çavuşoğlu vd., "Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2021 Yılı Çalışmaları", *42. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 4, s. 463, 2023.

¹³⁹ B. Gökce ve K. Işık, "Horses and Horse-Breeding in Urartian Civilization", *Ancient West & East*, 13, p. 15, 2014.

¹⁴⁰ Gökce ve Işık, "Horses and Horse-Breeding in Urartian Civilization", pp. 15-16.

¹⁴¹ Gökce ve Işık, "Horses and Horse-Breeding in Urartian Civilization", pp. 9-10.

vardır. Bir diğerk tip olan hilal formlular ise yaklaşık 35 cm çapındadır. Yazıtlı örnekleri kral Minua ve I. Arğışti dönemine ait hilal biçimli göğüs plakaları da zaman zaman çeşitli figür ve geometrik motiflerle bezenmiştir¹⁴². Bakraç betimlerine iki adet göğüs plakası üzerinde rastlanır.

I No.lu Göğüs Plakası: Van Müzesi'nde 5.11.80 envanter numarasıyla sergilenen göğüs plakası hilal biçimlidir. Kırık ve eksik olan eser bronz yapımı olup dövme tekniğı ile üretilmiştir. 29 cm çapında olan göğüs plakasının yüzeyi içi dairelerle bezeli iki adet kabartma ile bezenmiştir¹⁴³. Bu sıranın hemen gerisinde püskül motifi dizisi bulunur. Göğüs plakasının merkezi zıt yönlered doğru ilerleyen savaş taşıtları ile bezenmiştir. Bu tekerlekli taşıtların hemen önünde süvariler vardır. Göğüs plakasının uç kısımları ise aslan başlı, aslan gövdeli, kuşa kanatlı ve kuş kuyruklu karışık yaratıklarla dekore edilmiştir. Karışık yaratıklar bir ellerinde kozalak diğerk ellerinde ise kutu biçimli bakraç tutar¹⁴⁴ (Şekil 38).

II No.lu Göğüs Plakası: Badisches Landesmuseum Department of Ancient Near East'de BLM 89.16 nolu envanter numarası ile sergilenen göğüs plakası bronz yapımıdır. 34 cm çapında olan göğüs plakası hilal formludur¹⁴⁵. Dış yüzeyi birbirine simetrik kabartma bantlar ile bezenmiş eserde bantların arası tomurcuk dizisi ile süslenmiştir. Göğüs plakasının merkezinde tanrı figürü yer alır. Tanrının sol tarafında insan figürü sağ tarafında ise mitolojik yaratık bulunur. Söz konusu figürlerin bir elinde kozalak diğerk ellerinde ise silindir biçimli bakraç vardır. Yine bu figürlerin hemen arkasında mitolojik yaratıklar ve av sahnesi tasvir edilmiştir¹⁴⁶ (Şekil 39).

4.3.4.2. Göz Siperlikleri

Urartu dönemi göz siperlikleri bronz yapımı olup kürek ve “T” biçimliler olmak üzere iki tipe ayrılır. Bunlardan kürek formlular 16 cm - 20 cm arasında değışen uzunluklara sahiptir. Kral Minua, I. Arğışti ve II. Sarduri dönemlerine ait yazıtlı örnekleri vardır. Kürek formlu göz siperlikleri çoğunlukla sade olmakla birlikte

¹⁴² Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığı'nda Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, ss. 44-45.

¹⁴³ R. Çavuşoğlu, Van Müzesi'nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası”, *Anadolu Araştırmaları*, XVII/2, 67-72, çiz. 2, 2004.

¹⁴⁴ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığı'nda Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, s. 263.

¹⁴⁵ R. Ellem, *Kykladen und Alter Orient Karlsruhe*, res. 412, U39, 1997, Karlsruhe.

¹⁴⁶ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığı'nda Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, s. 265.

süslemeli örnekleri de bulunur. Bir diğer tip olan “T” biçimlilerin uzunlukları ise 12 cm – 18 cm arasındadır. Bunlarında yazıtlı olanları kral Minua, I. Arğişti, II. Sarduri ve II. Arğişti dönemlerine aittir. Sade örnekleri ile birlikte çeşitli süslemelere sahip olanlar da vardır¹⁴⁷. Bakraç betimleri ise iki adet göz siperliği üzerinde yer alır.

I No.lu Göz Siperliği: Kürek formlu göz siperliği 17.5 cm uzunluğundadır. I. Arğişti dönemine ait göz siperliğinin dış kenarlarında üç adet halka deliği bulunur¹⁴⁸. Dış yüzeyi tomurcuk dizisi ile bezenmiş olan eserin merkezinde hayat ağacı dölleme sahnesi işlenmiştir. Kartuş içinde bulunan hayat ağacı sekiz dallı olup dallarının bitim kısımları tomurcukludur. Hayat ağacının her iki tarafında karşılıklı tanrı figürleri görülür. Boynuzlu bir başlığa sahip olan tanrı figürlerinin sırt kısmından iki kanat çıkmıştır. Bunlarda kıyafet olarak etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar uzanan tek parça tunik kullanılmıştır. Bu figürler ileriye uzattıkları sol ellerinde kozalak, diğer ellerinde ise kutu biçimli bakraç tutmaktadır¹⁴⁹ (Şekil 40).

II No.lu Göz Siperliği: “T” biçimli göz siperliği 16 cm uzunluğundadır. Göz siperliğinin dış kenarında altı adet halka deliği vardır¹⁵⁰. Dış yüzeyi tomurcuklarla sonlandırılmış göz siperliğinin merkezinde tanrı figürü bulunur. Ayakta ve sola dönün işlenmiş olan tanrı figürü profildendir. Başında boynuzlu bir miğfer olan figürün üzerinde kısa kollu, “v” yakalı ve etek uçları püsküllü bir tunik vardır. Figürün yukarı kaldırdığı sağ elinde kozalak sol elinde ise silindirik biçimli bakraç bulunur¹⁵¹ (Şekil 41).

4.3.4.3. Alınlıklar

Urartu at koşum takımları içinde yer alan alınlıklar kendi içinde yelpaze biçimli, kabartma bant bezemeliler ve “T” formlular olmak üzere üç gruba ayrılır. Yelpaze formluların uzunlukları 22 cm – 25 cm arasında değişir. Yazıtlıları kral İşpuini dönemine ait olan bu alınlık tipinin dış çevresinde ip delikleri vardır. Sade örneklerin yanı sıra süslemeli olanları da bulunur. “T” biçimliler 26 cm – 30 cm arası uzunluklara sahiptir. Yazıtlı örnekleri kral Minua dönemine ait olan “T” biçimli alınlıkların dış

¹⁴⁷ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşutlar*, s. 57.

¹⁴⁸ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, s.108, çiz.82.

¹⁴⁹ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşutlar*, s. 351.

¹⁵⁰ Seidl, *Bronzekunst Urartus*, s.79, çiz.40.

¹⁵¹ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşutlar*, s. 374.

çevresinde de ip delikleri mevcuttur. Bunların birçoğu da çeşitli süslemelere sahiptir. Son grubu oluşturan merkezi kabartma bant bezemeli alınlıklar ise 19 cm – 23 cm uzunluğundadır. Diğer iki tip alınlıkta olduğu gibi merkezi kabartma bant bezeli olanlarında dış çevresinde ip delikleri görülür¹⁵². Bakraçlar iki adet yelpaze biçimli alınlık üzerinde tasvir edilmiştir.

I No.lu Alınlık: Nourollah Elghanayan Özel Koleksiyonu'nda Isr.M 85.39.89 envanter numarası ile sergilenen alınlık bronz yapımıdır. 25.5 cm uzunluğunda alınlık yelpaze formludur. Eserin dış çevresi boyunca dört adet ip deliği vardır¹⁵³. Alınlığın dış çevresi balık figürleri ile süslenmiştir. Yine alınlık içinde balık figürlerinin yer aldığı iki bantla üç panoya ayrılmıştır. İkinci ve üçüncü panoda aslanlar üzerinde egemenlik kuran hayvanlar hakimi figürleri betimlenmiştir. İlk panoya ise ortada ayakta ve profilden bir tanrı figürü yerleştirilmiştir. Dört kanatlı olan tanrı figürü kanatlı güneş kursu içinden çıkmaktadır. Sakallı olan tanrının başında tepesi ponponlu bir başlık bulunur. Figürün üzerinde kıyafet olarak içte diz kapağına kadar inen bir tunik ile bu tunik üzerine giyilmiş ve ayak bileklerine kadar uzanan manto vardır. Elbiselerin bitim kısımları püsküllerle süslenmiştir. Tanrı figürünün sağında ve solunda kanatlı cinler resmedilmiştir. Ayakta ve profilden verilmiş kanatlı cinler başı açık olup sakalsızdır. Bunların kıyafetleri ise tanrı figürü ile aynıdır. Kanatlı cinlerin yukarı kaldırdıkları sol ellerinde kozalak sağ ellerinde ise kutu biçimli bakraç bulunur¹⁵⁴ (Şekil 42).

II No.lu Alınlık: Musee du Louvre Department des Antiquites Orientales'de AO. 28359 envanter numarası ile kayıtlı olan alınlık bronz üretimidir. 22.7 cm uzunluğundaki alınlığın yüzeyi içi balık figürleri ile doldurulmuş iki adet bant ile üç panoya ayrılmıştır¹⁵⁵. Birinci panoda betimlenmiş olan tanrı ve kanatlı cin figürleri I no.lu alınlıkta işlenmiş olanlar ile ortak özellikler sergiler. Alınlığın ikinci ve üçüncü panolarında ise yürür pozisyonda ve profilden işlenmiş kanatlı cinler bulunur. Sakallı olan kanatlı cinlerin başında takke vardır. Kanatlı cinlerde betimlenmiş elbise tipi birinci panodaki figürlerle aynı özellikleri gösterir. Alınlık üzerinde betimlenmiş

¹⁵² Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, s. 57.

¹⁵³ U. Seidl, "Horse Trappings", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* (Ed. Rivka Merhav), Jerusalem, 1991, p. 92, fig. 51.

¹⁵⁴ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, s. 387.

¹⁵⁵ Seidl, "Horse Trappings", p. 92, fig. 52.

kanatlı cinlerin sol ellerinde kozalak ve sağ ellerinde kutu biçimli bakraç bulunur¹⁵⁶ (Şekil 43).

4.3.5. Mühürler

Orta Demir Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde mühür, ilk defa Urartu Krallığı tarafından kullanılmıştır. Özel mülkiyet, nazarlık ve muska amacıyla kullanılmış olan Urartu mühürleri Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Anadolu'da yaşamış olan diğer uygarlıkların mühür sanatından da etkilenmiştir¹⁵⁷. Urartu sanatının önemli bir kolunu oluşturan mühürler Urartuluların egemenlik kurduğu coğrafyada kazısı yapılan Çavuştepe¹⁵⁸, Toprakkale¹⁵⁹, Ayanis¹⁶⁰, Karmir-Blur¹⁶¹, Armavir-Blur¹⁶², Bastam¹⁶³, Van Kalesi Höyüğü¹⁶⁴ ile Van/Kalecik¹⁶⁵, Van/Altuntepe¹⁶⁶, Adilcevaz¹⁶⁷ ve Iğdır'dan¹⁶⁸ gömülerde tespit edilmiştir. Müzelere ve özel koleksiyonlara satın alma ile getirilmiş mühürler de oldukça fazladır¹⁶⁹.

Urartu dönemi mühürlerinde malzeme olarak taş, maden (altın, bronz ve demir), pişmiş toprak ve kemik kullanılmıştır. Çeşitli malzemelerden üretilen mühürler damga, silindir ve çan biçimli damga-silindir olmak üzere üç grupta incelenir¹⁷⁰. Söz konusu mühürlerin işlenişinde ise oyma, kesme, delgi ve linear teknikleri birlikte

¹⁵⁶ Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşınlar*, s. 388.

¹⁵⁷ O. Belli, "Mühürler", *Urartu/Savaş ve Estetik*, İstanbul, 2023, s. 144.

¹⁵⁸ A. Erzen, *Çavuştepe I/M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, s. 41, lev. XXXVIII/a-b, 1978, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

¹⁵⁹ U. Seidl, "Siegelabdrücke auf Ton verschlüssen aus Toprakkale", *Beiträge zur Vorderasiatischen Archäologie Winfried Orthmann Gewidmet*, pp. 446-445.

¹⁶⁰ E. Abay, "Seals and Sealings", A. Çilingiroğlu ve M. Salvini (yay.), *Ayanis I/Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, pp. 321-355, CNR – Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma.

¹⁶¹ Piotrovskii, *Karmir Blur*, figs. 100-108.

¹⁶² A. A. Martirosjan, *Argistichinili*, s. 25, pl. 13, 1974, Jerewan.

¹⁶³ U. Seidl, "Die Siegelbilder", W. Kleiss (yay.), *Bastam: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen*, pp. 137-149, Berlin.

¹⁶⁴ K. Işık, "Van Kalesi Höyüğü'nde Keşfedilen Urartu Yazılı Belgeleri", *CollAn*, XIII, s.183, çiz. 4, 2014.

¹⁶⁵ R., Çavuşoğlu, H., Biber, ve F., Başar, "2004-2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, s. 275, res. 5, 2008.

¹⁶⁶ G. Ayaz, *Van/Altuntepe Urartu Nekropolü Takıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ss. 28-29, 2006, Van.

¹⁶⁷ C., Işık, "A Cylinder-Seal From Adilcevaz", *Anadolu (Anatolia)*, 20, pp. 87-91, 1976.

¹⁶⁸ Barnett, "The Urartian Cemetery at Iğdır", p. 185, fig. 36/8-9, 189, fig. 39/1-8.

¹⁶⁹ S., Çelikel, "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Urartu Mührü", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1987 Yıllığı*, 90-100, Ankara; O., Zengin, *Van Müzesine Satın Alma Yoluyla Gelen Urartu Mühürleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2000; E., Kaçmaz-Levent, *Dişarbakır Arkeoloji Müzesindeki Urartu Damga Mühürleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2006; P., Pınarcık, ve B., Gökce, "Elazığ Müzesi'nden Bir Grup Urartu Mührü", *Seleucia*, X, ss. 127-153, 2020.

¹⁷⁰ Abay, "Seals and Sealings", s. 321.

kullanılmıştır¹⁷¹. “Urartu mühürleri üzerinde natüralist veya stilize işlenmiş çeşitli hayvanlar (geyik, dağ keçisi, at, kuş, aslan, boğa vb.), mitolojik yaratıklar, geometrik ve bitkisel motifler ile insan figürleri işlenmiştir. Bunlarla birlikte mühürlerde av, tanrılara sunu, kutsal ziyafet gibi sahneler de yer verilmiştir”¹⁷². Bunların yanı sıra üç adet mühür üzerinde bakraç tasvirlerine de rastlanır.

I No.lu Mühür: Ayanis Kalesi Depo odası I’de ele geçmiş olan damga-silindir biçimli mühür 2.2 cm yüksekliğindedir. MÖ 7. yüzyıla tarihlenen mührün damga kısmında kanatlı bir at resmedilmiştir¹⁷³. Kanatlı at ileriye doğru uzattığı sol eli ile kozalak, aşağıda tuttuğu sağ elinde ise kutu biçimli bakraç tutmaktadır. Bu figürün üst tarafında ise bir testi betimlenmiştir. Mührün silindir kısmının merkezine ise uçları tomurcuklarla sonlandırılmış üç dallı hayat ağacı motifi işlenmiştir. Hayat ağacının sol tarafında kartal başlı, aslan gövdeli ve kanatlı bir karışık yaratık görülür. Ayakta ve profilden verilmiş olan bu yaratık ileriye doğru uzattığı sol elinde kozalak diğer elinde ise kutu biçimli bakraç tutmaktadır. Hayat ağacının sağ tarafında görülen figür ise ayakta ve profilden verilmiş olup, insan başlı, kanatlı ve aslan gövdelidir (Şekil 44).

II No.lu Mühür: Damga-silindir biçimli mühür, Bastam’da Aşağı Kale’nin 8 no.lu yapısının 5 numaralı odasında ele geçmiştir. 2.8 cm yüksekliğe sahip olan mühür MÖ 7. yüzyıla tarihlenir¹⁷⁴. Mührün damga kısmına ayakta ve profilden kanatlı at figürü kazınmıştır. Eserin silindir kısmı içinde çivi yazısı bulunan iki bant ile sınırlandırılmıştır. Bu bantların oluşturduğu alana üç dallı hayat ağacı motifi işlenmiştir. Hayat ağacının birinci ve üçüncü dallarının bitim kısmı nar, ikinci dalın bitim kısmı ise tomurcuk formundadır. Hayat ağacının her iki tarafında ayakta ve profilden verilmiş kartal başlı, kanatlı, aslan gövdeli mitolojik yaratıklar durmaktadır. Bunların bir elinde kozalak diğer elinde ise kutu biçimli bakraç vardır (Şekil 45).

III No.lu Mühür: Silindir biçimli mühür Toprakkale kazılarında ele geçmiştir¹⁷⁵. Mührün dış yüzeyi içi çivi yazısı ile doldurulmuş iki adet bant ile alttan ve üstten sınırlandırılmıştır. Bantlarla sınırlandırılmış alanın merkezinde bitim kısımları

¹⁷¹ Kaçmaz-Levent, *Diyarbakır Arkeoloji Müzesindeki Urartu Damga Mühürleri*, s. 15.

¹⁷² Pınarcık, ve Gökce, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Urartu Mühürü”, s. 129.

¹⁷³ Abay, “Seals and Sealings”, s. 323, fig. 1. Benzer konlu ve formlu diğer örnekler için bkz. Abay, “Seals and Sealings”, ss. 324-325, fig. 2-4.

¹⁷⁴ A. Ayvazian, *Urartian Glyptic/New Perspectives*, ss. 510-511, 2006, Ann Arbor.

¹⁷⁵ Ayvazian, *Urartian Glyptic/New Perspectives*, ss. 1035-1036.

tomurcuklarla sonlandırılmış üç dalı hayat ağacı motifi yer alır. Hayat ağacının sol tarafında ayakta ve profilden işlenmiş kartal başlı, kanatlı ve aslan gövdeli mitolojik yaratık bulunur. Bu figürün sol elinde kutu biçimli bakraç vardır (Şekil 46).

4.3.6. Fildişi Eserler

MÖ 2. binyılda fildişi eserlerle tanışan Anadolu bu geleneği 1. binyılda da devam ettirmiştir. Urartu kralları izlemiş oldukları genişleme politikası çerçevesinde Kuzey Suriye ile de kültürel ve ticari ilişkiler kurmuşlardır. Kuzey Suriye'ye gerçekleştirilen seferler sonucunda toplu nüfus aktarımı ile Urartu ülkesine getirilen zanaatkârlar içinde fildişi ustalarda bulunur¹⁷⁶.

Urartu merkezlerinden Karmir-Blur¹⁷⁷, Toprakkale¹⁷⁸ ve Erzincan/Altıntepe¹⁷⁹ kazılarında sınırlı sayıda fildişi yapımı eser ele geçmiştir. Bunlardan Karmir-Blur kentinde gerçekleştirilen kazılarda grifon parçası, insan başı formunda tasvir edilmiş parçalar, kule modelleri, tarak ve silindirik kaplar tespit edilmiştir. Toprakkale'de heykel parçası, ayakta duran figürünler, kadın heykeline ait baş ile gövde parçaları, aslan heykeline ait parçalar, kanatlı cinler ve parçaları bulunmuştur. Erzincan/Altıntepe'de muhtelif eşyalara ait parçalar, heykel parçaları, başlık/tıpa veya oyun parçaları, mobilya parçaları, kule modelleri, kanatlı güneş kursu parçaları, palmet parçaları, insan yüzleri, geyik kabartması, aslan heykelleri ve kuş başlı adamlar tespit edilmiştir¹⁸⁰.

Söz konusu yerleşim yerlerinde bulunmuş olan fildişi eserler üslup ve ikonografik olarak Kuzey Suriye etkisi gösterir¹⁸¹. Bununla birlikte zamanla Urartu atölyelerinde yerel özellikler taşıyan fildişi eserler de üretilmiştir¹⁸².

I No.lu Fildişi Eser: Erzincan/Altıntepe mezarlarında ele geçmiş olan fildişi heykelcik 14 cm yüksekliğinde olup Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

¹⁷⁶ H. Sağlamtimur, "Urartu Krallığı'nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan/Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (Eds. H. Sağlamtimur vd.), ss. 485-486, 2009, İstanbul.

¹⁷⁷ B.B. Pivetrovskii, *Urartu, The Kingdom of Van and its Art*, ss. 58-59, 1967, London.

¹⁷⁸ Van Loon, *Urartian Art*, s.131.

¹⁷⁹ Özgüç, *Altıntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, ss. 42-43.

¹⁸⁰ E. Alp, *Arkeolojik Veriler Işığında Urartu-Batı Etkileşimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı), ss. 59-77, 2023, İstanbul.

¹⁸¹ Sağlamtimur, "Urartu Krallığı'nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı", ss. 486.

¹⁸² Sağlamtimur, "Urartu Krallığı'nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı", ss. 486

Heykelcik kartal başlı, kanatlı ve insan gövdesine sahiptir. Göz bebeği siyahımsı olan heykelciğin ağzı açık işlenmiş olup dili yukarı doğru kıvrık verilmiştir. Alt çenesi aslan çenesi formunda olan heykelciğin ensesinde bulunan yeleler ise at yelesini andırmaktadır. Nitekim yeleler ince ve eğik çizgilerle betimlenmiştir. Baş kısmından boyna doğru iki adet uzun bukle bulunur. Bu buklelerin bitim kısımları helezon şeklinde kıvrılmıştır. Üzerinde kıyafet olarak iki parçalı bir elbise görülür. İçte etek uçları püsküllü, kısa kollu ve diz kapağına kadar inen bir tunik ile bunun üzerinde “v” yakalı bir manto yer alır. Mantonun da kenarları püsküllerle süslenmiştir. Takı olarak halka bilezik ve sarmal biçimli pazıbent kullanılmıştır. Bir plaka üzerinde ayakta ve profilden işlenmiş olan heykelciğin başında bir başka plaka daha bulunmaktadır. Heykelcik yukarı kaldırdığı sol elinde kozalak ve aşağıda bulunan sağ elinde ise bakraç tutmaktadır. Kutu biçimli bakracın ağız kenarının hemen alt tarafı dikey kabartma bantlarla bezenmiştir¹⁸³ (Şekil 47).

4.3.7. Mimari Süslemeler

Urartu Krallığı egemenlik kurduğu coğrafyada mimari anlamda da önemli başarılar göstermiştir. Nitekim Urartulu ustalar mimaride bazalt, andeizt, kireçtaşı, ahşap ve kerpiç gibi malzemeleri kullanmışlardır¹⁸⁴. Söz konusu malzemeler üzerine uygulanmış süslemeler de bulunmaktadır¹⁸⁵. Mekân süslemeleri Urartu mimari yapılarından kaleler, saraylar ve sütunlu salonlarında yer alan mekânlara uygulanmıştır. Bununla birlikte evsel yapılar, depo odaları ve aşağı kent gibi mimari yapılarda şimdilik mimari süslemelere rastlanmamıştır¹⁸⁶.

Taş üzerine süsleme yapma geleneği Urartu’da çok sık kullanılmamış olsa da birkaç örneği bilinmektedir. Adilcavaz-Kef Kalesi kabartması ve Çavuştepe Kalesi Uçkale’de bulunan “T” biçimli kör pencereler taş üzerine yapılan mimari süsleme örneklerindendir¹⁸⁷. Urartu Krallığı’nda mimari süsleme olarak kullanılan bir diğer elemenda taş mozaiklerdir. Boyutları farklılık gösteren mozaikler duvarlar veya taş yapılar üzerine applike edilmiştir. Bu tarz taş mozaikler Urartu yerleşim yerlerinden

¹⁸³ Özgüç, *Altuntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, ss. 39-40.

¹⁸⁴ R. Kuvanç, *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), ss. 124-135, 2017, Van.

¹⁸⁵ H. Ocak, *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), s. 12, 2019, Van.

¹⁸⁶ Ocak, *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, ss. 14-16.

¹⁸⁷ Ocak, *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, ss. 27-28.

Bastam, Toprakkale ve Ayanis'den ele geçmiştir¹⁸⁸. Rozetler de Urartu mimarisinde süsleme elemanı olarak tercih edilmiştir. Çoğunlukla bronzdan yapılmış rozetlerin altın kaplamalı örnekleri de bulunmaktadır. Rozetlerden çiçek motifi ağırlıklı olan ve bir çivi uzantısına sahip olanlar duvar süslemesi olarak kullanılmıştır. Söz konusu rozetler Ayanis Kalesi'nde ele geçmiştir¹⁸⁹.

Urartu Krallığı'nda kerpiç mimari üzerine yapılan süslemeler de oldukça önemlidir. Bu tarz süslemelere Çavuştepe, Arin-Berd, Bastam, Ayanis, Anzavurtepe ve Erzincan/Altın-tepe yerleşmelerinde rastlanır. Bu yerleşimlerden duvar resimlerinin en güzel örnekleri Erzincan/Altın-tepe ve Arin-Berd'den bilinir. Duvar süslemelerinde kullanılan başlıca renkler arasında kırmızı, mavi, bej, sarı, beyaz, siyah ve yeşil yer alır. Kerpiç duvar resimlerinde bir simetri hakim olup, bunlarda *“genel olarak bitkisel ve geometrik motiflerle oluşturulan kompozisyonlar, iki yanında yer alan cin veya rahip figürleri ile kutsal ağaç motifleri, sfenksler, kutsal hayvanları üzerinde duran tanrılar konu edilmiştir. Bunun yanı sıra hayvan avlama, sürüsünün başında duran çoban gibi güncel yaşantıdan sahneler de karşımıza çıkmaktadır”*.¹⁹⁰

Urartu bakraçlarına ait veriler mimari süslemelerden kerpiç duvar üzerine yapılmış olanlar da tasvir edilmiştir. Aşağıda Erzincan/Altın-tepe ve Arin-Berd kalelerinde bakraç motiflerinin görüldüğü duvar resimleri incelenmiştir.

I No.lu Duvar Resmi: Erzincan/Altın-tepe'de Apadana-Kabul Salonu duvar resimleri grubundandır¹⁹¹. Yürür pozisyonda ve profilden betimlenmiş mitolojik yaratık insan başlı, kanatlı ve aslan gövdelidir. Başında boynuzlu bir polos yer alır. Polostan omuzlara sarkan iki adet kuşak vardır. Kanat telekleri çizgilerle vurgulanmış olan mitolojik yaratığın ayak pençeleri de belirgindir. Kol bileklerinde rozet biçimli bilezik bulunur. Mitolojik yaratığın sol elinde kozalak ve sağ elinde silindir formlu bakraç bulunur. Bakracın yüzeyi dört frize ayrılmıştır. Frizlerden ilki damla, ikincisi rozet, üçüncü ve dördüncüsü dikey çizgilerle bezenmiştir (Şekil 48).

¹⁸⁸ M. Işıklı, “Ayanis/Urartu Mozaik Sanatı”, *Aktüel Arkeoloji*, 39, 2014, ss. 133-135; R. Dan, “Circles in Stone: Urartian Decorative Inlay Stonework”, *Aramazd*, IX(2), Yerevan, 2015, p. 55.

¹⁸⁹ Ocak, *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, s. 29.

¹⁹⁰ Ocak, *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, ss. 17-18.

¹⁹¹ Özgüç, *Altın-tepe, Mimarluk Anıtları ve Duvar Resimleri*, s. 24, res. 27.

II No.lu Duvar Resmi: Erzincan/Altıntepe’de Apadana-Kabul Salonu duvar resimleri içinde yer alır¹⁹². Duvar resmi içinde rozet motiflerinin bulunduğu bantlarla alttan ve üstten sınırlandırılmıştır. Bantlarla sınırlandırılmış alan dikey çizgilerle panolara ayrılmıştır. Panolar sırasıyla hayat ağacı motifi ve tanrı figürü ile doldurulmuştur. Hayat ağacı beş dallı olup, dallarının bitim kısmı nar ile sonlandırılmıştır. Hayat ağacının her iki tarafında karşılık yerleştirilmiş tanrı figürleri yer alır. Ayakta betimlenmiş figürlerin belden yukarısı profilden, belden aşağısı ise cephedendir. Başında polos tarzı bir başlık bulunan figürün polosundan omuzlara bir dokuma sarkıtılmıştır. Tanrı figürlerinin üzerinde yuvarlak yakalı, kısa kollu, beli kemerli, etek uçları püsküllü ve ayak bileklerine kadar inen bir tunik görülür. Dikey çizgilerle bezenmiş kemerden önlük tarzı bir parça da sarkıtılmıştır. Ayrıca omuzları saran ve kenarları püsküllü kısa bir şal da kullanılmıştır. Takı olarak halka biçimli bilezik kullanılmıştır. Figürler yukarı kaldırdıkları sol ellerinde kozalak, aşağıda duran sağ ellerinde ise kutu biçimli bakraç tutmaktadır (Şekil 49).

III No.lu Duvar Resmi: Arin-Berd Sarayı’nın büyük salonunun duvarında betimlenmiş duvar resminde insan gövdeli kanatlı aslan tasvir edilmiştir. Ayakta ve profilden işlenmiş olan mitolojik yaratığın başında boynuzlu bir başlık bulunur. Üzerinde kısa kollu yuvarlak bir elbise bulunan figürün boynunda pektoral vardır. Kanat telekleri vurgulanmış olan figürün sağ elinde kozalak sol elinde ise kutu biçimli bakraç vardır¹⁹³ (Şekil 50).

IV No.lu Duvar Resmi: Arin-Berd Sarayı’nın büyük salonunun duvarında tanrılar geçişi tasvir edilmiştir. Duvar resmi büyük oranda tahrip olduğundan sadece figürlerin üst kısmı görülebilmektedir. Ayakta ve yürür pozisyonda verilmiş olan tanrı figürleri profildendir. Yüz uzuvları belirtilmiş figürlerin başında boynuzlu bir başlık bulunur. Duvar resmi tahrip olduğundan dolayı tanrıların üzerinde bulunan elbise net olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte sağlam olan kısımlardan elbisenin “v” yakalı, kısa kollu olduğu söylenebilir. Bu figürler sol ellerinde uçları palmet ile sonlandırılmış üç dallı bir bitki, sağ ellerinde ise formu anlaşılmayan bir bakraç tutmaktadırlar¹⁹⁴ (Şekil 51).

¹⁹² Özgüç, *Altıntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, s. 16, res. 18.

¹⁹³ C. Hovhannissian, *The Wall-Paintings of Erebooni*, fig. 23, 1973, Yerevan.

¹⁹⁴ Hovhannissian, *The Wall-Paintings of Erebooni*, fig. 15.

5. SONUÇ

Bu tez çalışmasında Van Müzesi, Kars Müzesi ve Les Arcs, Ebnöther Koleksiyonu'nda bulunan on adet bakraç incelenmiştir. Söz konusu bakraçlar müzeler ve özel koleksiyona satın alma yoluyla kazandırılmıştır. Bunların yanı sıra tez çalışmasında Urartu dönemi tasvir sanatında önemli bir yeri olan süs eşyaları, askeri teçhizatlar, taşıt aksamaları, at koşum takımları, mühürler ve mimari süslemelerin bir kısmında betimlenmiş bakraçlar da değerlendirilmiştir.

Müzelerde ve özel koleksiyonlarda sergilenen bakraçlar incelendiğinde bunların dövme tekniğinde üretildikleri anlaşılmaktadır. Bakraçların üzerinde görülen süslemelerde ise Urartulu ustalar kazıma, kabartma ve kaplama tekniklerini kullanmışlardır. Sade olan bakraçların yanı sıra çeşitli süslemelere sahip olanlar da vardır. Kazıma ve kabartma tekniğinde yapılmış süslemeler arasında at başı, balık, su kuşları, rozet motifleri, tomurcuk dizileri, hayat ağacı motifi ve tanrı figürleri yer almaktadır. Söz konusu süslemeler bakraçlar üzerine süs amacının yanı sıra bereket veya bolluk amaçlı da işlenmiş olmalıdır. Bakraçların üretiminde çoğunlukla bronz madeni ve nadiren gümüş kullanılmıştır. Ayrıca gövde yüzeyinin belirli kısımları altın kaplama olan örnekler de vardır. Eldeki verilerden değerli madenden yapılmış ve süslemelere sahip bakraçların üst düzey kişilere ait olduğu ya da dini ritüellerde kullanılmış olması muhtemeldir.

Urartu bakraçları tip olarak kendi içinde çeşitlilik göstermektedir. Üzerinde Asurca çivi yazısı bulunan ve Urartu kralı İşpuini ile torunu İnuşpa'ya ait bakraç Urartu döneminin en erken örneği olup silindirik formludur. Kaçak kazılardan ele geçmiş ve tasvir sanatında betimlenmiş diğer bakraç örnekleri de silindirik, küresel ya da kutu biçimli bir gövdeye sahiptirler. MÖ 8. yüzyıldan itibaren Urartulularda kullanım gören bakraçlar form açısından çeşitlilik göstermekle beraber, bunlar kronolojik olarak farklılık göstermemekte olup, bütün formlar her dönemde kullanım görmüştür. Gövde kısımları ile birlikte bakraçların kulp halkaları da çeşitlilik gösterir. Keza kulp halkaları çoğunlukla halka formu olmakla birlikte palmet ve "T" biçimli olanları da vardır. Bakraçlar kendi içinde form olarak neden çeşitlilik gösterir?. Arkeolojik verilerin bu konudaki eksikliğinden dolayı şimdilik bu konuya açıklık getirmek güç görünmektedir.

Ancak bununla birlikte bunların kullanım yerleri ya da işlevleri dolayısıyla çeşitlilik gösterdiği düşünülebilir.

Bugüne kadar ele geçen bakraçların buluntu yerleri ve durumları bilinmemektedir. Bu nedenle bunların nerede ve hangi amaçla kullanıldığı konusuna açıklık getirilememektedir. Bununla birlikte dönemin tasvir sanatında kısmen de olsa bakraçların kullanımına dair veriler bulunmaktadır. Tasvir sanatında bakraçlar kadın figürleri başta olmak üzere, mitolojik yaratıklar ve tanrıların elinde betimlenmiştir. Bu figürlerin bir kısmının sağ elinde kozalak ve sol ellerinde bakraç bulunmaktadır. Betimlerde görülen kozalağın köknar kozalağı, hurma ağacının eril çiçeği ya da bunları taklit etmek üzere kilden yapılmış bir nesne olduğu ifade edilmiştir¹⁹⁵. Urartu tasvir sanatında görülen kozalaklarında bu tarzda olması muhtemeldir. Bakraç ve kozalak her ikisi bir arada kutsal hayat ağacı veya tanrı figürünün her iki tarafında bulunan figürlerin ellerinde görülür. Bu tarz sahnelerde betimlenmiş olan bakraçlar da dini ritüeli gerçekleştirmede kullanılan su, polen ya da başka bir sıvı konulmuş olmalıdır. Böylelikle bakraç ve kozalağın arındırma işlemiyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Bakraçlar törensel kullanımının yanı sıra sosyal yaşamda da kullanılmış olmalıdır. Nitekim elde her kadar veri bulunmasa da bakraçlardan sade ve basit olanların sosyal yaşamda su, süt ve yoğurt gibi maddeleri taşımada ya da mutfakta pişirme kabı olarak da kullanıldığı düşünülebilir.

Urartu dönemi bakraçlarının yakın benzerleri çağdaşı uygarlıklardan Yeni Asur ve Geç Hitit Beyliklerinden de bilinir. Üzerinde Asurca çivi yazısı bulunan ve Urartu kralı İşpuini ile torunu İnuşpa'ya ait bakraç Urartu döneminin en erken örneğindendir. Gerek form olarak ve gerekse zerindeki yazıttan yola çıkılarak bunun Asur etkisinde üretildiği belirtilmiştir¹⁹⁶. MÖ 8. yüzyıldan itibaren görülen iç bükey kenarlı ve uzun boyutlu bakraçların yakın örnekleri de Asur kabartmalarından bilinmektedir¹⁹⁷. Ayrıca Urartu bakraçlarından kutu biçimlilerin benzeri Geç Hitit sanatında da bulunmaktadır¹⁹⁸. Urartu, Yeni Asur ve Geç Hitit sanatında bakraç konusunda görülen bir diğer ortak özellik ise, bunların mitolojik yaratıkların ellerinde betimlenmiş olmasıdır. Söz konusu

¹⁹⁵ J. Black ve A. Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü/Tanrılar, İfridler, Semboller*, s. 129, 2003, İstanbul.

¹⁹⁶ Başaran, "Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı", s. 87.

¹⁹⁷ T. A. Madhloom, *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, pl. LXXXV, 1970, London.

¹⁹⁸ Gökce, "Geç Hitit Sanatında Mitolojik Yaratıklar", ss. 95-112.

ortak özellikler ile birlikte Urartu bakraçlarının kendine has özellikleri de mevcuttur. Nitekim yılanbaşı ile sonlandırılmış kulplar ve “T” biçimli kulp halkası bu özelliklerdendir.

KAYNAKLAR

- Abay, E. (2001). “Seals and Sealings”, A. Çilingiroğlu ve M. Salvini (yay.), *Ayanis I/Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai1989-1998*, pp. 321-355, CNR – Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma.
- Alp, E. (2023). *Arkeolojik Veriler Işığında Urartu-Batı Etkileşimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı), İstanbul.
- Aras, O. (2018). “Urartu Madenciligi ve Bingöl”, *Bingöl Üniversitesi Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 4(2), ss. 1119-124.
- Aras, S. (2023). *Urartu Bronz Kemerlerinde Kadın Tasvirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Iğdır Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), Iğdır.
- Ayaz, G. (2006). *Van/Altuntepe Urartu Nekropolü Takıları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van.
- Ayvazian, A. (2006) . *Urartian Glyptic/New Perspectives*, Ann Arbor.
- Barnett, R. D., (1954). “The Excavations of the British Museum at Toprakkale, Near
- Barnett, R. D. (1963). “The Urartian Cemetery at Igdyr”, *Anatolian Studies*, 13, pp. 153-198.
- Barnett, R. D. (1958). *Assyrische Palastreliefs*, Artia.
- Barnett, R. D. (1972). “More Addena From Toprakkale”, *Anatolian Studies*, XXII, pp. 163- 178.
- Baş, A. (2008). *Urartu Maden Sanatında Kalkan, Miğfer ve Sadaklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), Van.
- Başaran, S. (1979). “Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı”, *Anadolu Araştırmaları* VI, ss. 79-83.

- Batmaz, A., (2011). *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Belli, O. (1991). “Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron”, *Urartu A Metalworking Center in The First Millennium BCE*, (Ed. R. Merhav), pp. 16-43, Tel Aviv: Sabinsky Press.
- Belli, O. (1994). “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1992”, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, ss. 417-444.
- Belli, O. (1998). “1997 Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı”, *20. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, ss. 507-527.
- Belli, O. (2003). “Miğferler”, *Urartu/Savaş ve Estetik*, İstanbul.
- Belli, O. (2003). “Sadaklar”, *Urartu/Savaş ve Estetik*, ss. 125-126, İstanbul.
- Belli, O. (2003). “Mühürler”, *Urartu/Savaş ve Estetik*, İstanbul, ss. 144-54.
- Belli, O. (2010). *Urartu Takıları*, İstanbul.
- Belli, O. (2003). “Tunç Adak Levhaları”, *Urartu/Savaş ve Estetik*, , ss. 248-259, İstanbul.
- Belli, O. ve Avcı, C. (2004) . “Törensel Urartu Bakraçları”, *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu Festschrift für Fahri Işık Zum 60.Geburtstag*, (Ed. T. Korkut), ss. 127-133, İstanbul.
- Biber H. ve Çavuşoğlu, R. (2010) . “Elazığ Müzesi'nden Bir Grup Adak Levhası”, *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, ss. 57-77.
- Black J. ve Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü/Tanrılar, İfridler, Semboller*, İstanbul.
- Burney, C. A., (1966). “A First Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalidere”, *Anatolian Studies*, XVI, pp. 55-111.
- Calmayer, P. (1991b). “Helmets and Quivers”, *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E..* (Ed. R. Merhav), pp. 123-126, Jerusalem.

- Ceylan, A. (1998). “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 4, ss. 59-65.
- Collon, D. (2001). *Catalogue of Western Asiatic Seals in the British Museum: Cylinder Seals V*, London.
- Curtis, J. (2013). *A Examination of Late Assyrian Metalwork with Special Reference to Nimrud*, Oxford.
- Çavuşoğlu, R. (2002). *Urartu Kemerleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Çavuşoğlu, R. (2004). Van Müzesi’nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası”, *Anadolu Araştırmaları*, XVII/2, 67-72.
- Çavuşoğlu, R. (2010). “Van Müzesi’nden Bir Grup Taşıt Aksamı”, *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, ss. 115-130.
- Çavuşoğlu, R. (2014). *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, Rezan Has Müzesi Yayınları, İstanbul.
- Çavuşoğlu, R., Biber, H., ve Başar, F. (2008). “2004-2007 Yılları Van-Kalecik Kazıları”, *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, ss. 269-289.
- Çavuşoğlu, R. vd., (2023). “Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2021 Yılı Çalışmaları”, *42. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 4, ss. 459-473.
- Çelikel, S. (1988). “Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Urartu Mührü”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1987 Yıllığı*, ss. 90-100, Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye/Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir.
- Çilingiroğlu, A., (1993). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
- Dan, R., (2015). “Circles in Stone: Urartian Decorative Inlay Stonework”, *Aramazd*, IX(2), pp. 55-66, Yerevan.
- Derin, Z. ve Çilingiroğlu, A. (2001). “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (ed.Çilingiroğlu-Salvini), pp. 155-187, Roma.
- Ertuğrul, C., (1998). *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, Leidorf.

- Erzen, A. (1973). “Çavuştepe Kazıları”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, I.cilt, ss. 58-69.
- Erzen, A., (1974). “Giyimli (Hırkanis) Kazısı, 1972”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XI/1, ss. 14-20.
- Erzen, A., (1978). *Çavuştepe I/M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gökce, B. (2011). *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), Van.
- Gökce, B. (2012). “Urartu’nun Tekerlekli Taşıtları”, *Aktüel Arkeoloji*, 30, ss. 104-110.
- Gökce, B. (2023). “Geç Hitit Sanatında Mitolojik Yaratıklar”, *Belgü*, Özel Sayı, ss. 95-112.
- Gökce, B. ve Işık, K.(2014). “Horses and Horse-Breeding in Urartian Civilization”, *Ancient West & East*, 13, pp. 1-28.
- Gökce, B. ve Bilen, G., (2019). “Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi Dokuma Aletleri”, *Anadolu/Anatolia*, 45, ss. 33-56.
- Gökce, B. ve Kaçmaz Levent, E., (2021). “A Group of Jewellery from Diyarbakır Archaeological Museum”, *Arkeoloji Dergisi*, XXVII, pp. 33-56.
- Hovhannissian, C., (1973). *The Wall-Paintings of Erebooni*, Yerevan.
- Işık, C. (1976). “A Cylinder-Seal From Adilcevaz”, *Anadolu (Anatolia)*, 20, pp. 87-91.
- Işık, K. (2014). “Van Kalesi Höyüğünde Keşfedilen Urartu Yazılı Belgeleri”, *CollAn*, XIII, ss. 173-183.
- Işıklı, M., (2014). “Ayanis/Urartu Mozaik Sanatı”, *Aktüel Arkeoloji*, 39, ss. 132-136.
- Kaçmaz-Levent, E. (2006). *Diyarbakır Arkeoloji Müzesindeki Urartu Damga Mühürleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Karaosmanoğlu, M. (1991). “Suçatı Urartu Kemerı”, *Belleten*, LV/214, ss. 595-603.

- Kellner, H. J., (1991a). *Gürtelbleche aus Urartu, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung VII, Band 3, München.*
- Kellner, H. J. (1991b). "Votive plaques", R. Merhav (ed.) *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E..* (ed. R. Merhav), , pp. 286-299, Jerusalem.
- Kleiss, W. (1980). "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century BC", *American Journal of Archaeology*, 84(3), pp. 299-304.
- Kahvecioğlu, S. (2022). "Van Müzesi'ndeki Urartu pektoralleri", *Aras Türkiye Eski Yakındoğu Araştırmaları Dergisi*, 4, ss. 1-12.
- Konakçı, E. ve Baştürk, M. B. (2009). "Military and Militia in the Urartian State", *Ancient West & East*, 8, pp. 169-201.
- Kuvañ, R. (2017). *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı", Van.
- Luckenbill, D. D. (1924). *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, Chicago.
- Madhlom, T. A. (1970). *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, London.
- Martirosjan, A. A. (1974). *Argistichinili*. Jerewan.
- Merhav R. (1991a). "Seromonical Buckets", *Urartu A Metal Working Center In the First Millenium B. C. E*, (Ed. R. Merhav), pp. 220-230, Jerusalem.
- Merhav, R. (1991b). "Chariot and Horse Fittings", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* (Ed.: Rivka Merhav), pp. 56-78, Jerusalem.
- Mervah, R. (1991c). "Personal Adornments", *Urartu, A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E..* Jerusalem, pp. 164-176.
- Ocak, H., (2019). *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), Van.

- Öğün, B., (1973). “Die Urartäische Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos”, *The Proceeding of the XIth International Congress of Classical Archaeology*, 1973, ss. 61-67.
- Öğün, B., (1974). “Urartu Halk Mezarları”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 239, Cumhuriyetin 50. Yıl Anma Kitabı, ss. 443-471.
- Öğün, B. (1984). “Urartu’lular-Urartu Sanatı”, *Türk Ansiklopedisi XXXIII*, ss. 49-75.
- Özgüç, T. (1966). *Altuntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara.
- Özgüç, T., (1969). *Altuntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, 1969, Ankara.
- Pınarcık, P. ve Gökce, B. (2020). “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Urartu Mühürü”, *Seleucia*, X, ss. 127-153.
- Piotrovskii, B. B. (1955). *Karmir-blur III: rezultati raskopok 1951-1953 godov, (1951-1953 Yılları Kazı Sonuçları)*, Erivan.
- Pivotrovskii, B.B. (1967). *Urartu, The Kingdom of Van and its Art*, London.
- Piotrovskii, B. B. (1969). *Urartu*, London.
- Piotrovskii, B.B. (1970). *Karmir Blur*, Leningrad.
- Ellem, R. (1997). *Kykladen und Alter Orient Karlsruhe*, Karlsruhe.
- Sağlamtimur, H. (2009). “Urartu Krallığı’nda Fildişi Oymacılığı, Ayanis Kalesi Taş Kapları ve Haldi Tapınağı”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan/Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, (Eds. H. Sağlamtimur vd.), ss. 485-499, İstanbul.
- Salvini, M. (2001). “Inscriptions on Clay”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusa’inili Eiduru-kai 1989–1998*, (Eds. Çilingiroğlu, A. and Salvini, M.), pp. 279-321, Rome.
- Salvini, M. (2008). *Corpus Dei Testi Urartei, I–III*, Rome.
- Sevin, V., (1980). “Menua’nın Oğlu İnuspua”, *Anadolu Araştırmaları* 7, ss. 1-10.

- Sevin, V., (2003). *Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul.
- Seidl, U. (1979). “Die Siegelbilder”, W. Kleiss (yay.), *Bastam: Ausgrabungen in den Urartaischen Anlagen*, pp. 137-149, Berlin.
- Seidl, U. (2001). “Siegelabdrücke auf Ton verschlüssen aus Toprakkale”, *Beiträge zur Vorderasiatischen Archologie Winfried Orthmann Gewidmet*, 446-445.
- Seidl, U. (2004). “Horse Trappings”, *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, (Ed. Rivka Merhav), Jerusalem, 1991, pp. 79-96.
- Seidl, U. (2004). *Bronzekunst Urartus*, Main und Rheim.
- Taşyürek, O. A., (1973). “The Karahasan Bronze Urartian Belt in the Adana Regional Museum”, *Anadolu*, 17, pp. 197-205.
- Taşyürek, O. A. (1974). “Gaziantep Müzesi’ndeki Bronz Urartu Miğferi”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 35, ss. 179-181.
- Taşyürek, O. A. (1978). “Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler”, *Bellte,n* XLII(116), ss. 201-247.
- Tekin, H. (2015). *Eski Anadolu Madenciliği/Arkeolojik verilerin Işığında Başlangıcından Demir Çağı’na Kadar*, Ankara.
- Van Loon, M.N. (1966). *Urartian Art*, İstanbul.
- Yaşlı, K. Z. A. (2017). *Kars Müzesi’nde Yer Alan Urartu Dönemi Madeni Kapları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kars.
- Yıldırım, R. (1988). “Burmageçit Urartu Miğferleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi* 2, ss. 217-228.
- Yıldırım, R., (1991) Urartian Belt fragments from Burmageçit”, *Anatolian Iron Ages, The roceedings of the Second Anatolan Iron Ages Colloquium, held at İzmir, 4-8 May 1987*, (ed. A. Çilingiroğlu-D. French), 1991, İzmir, ss. 131-148.

Yiğitpaşa, D. ve Yılmaz, S. (2019) . “Elazığ Müzesi’nde Korunan Urartu Adak Levhaları ve İşlevleri”, *Amisos*, 4(7), ss. 280-297.

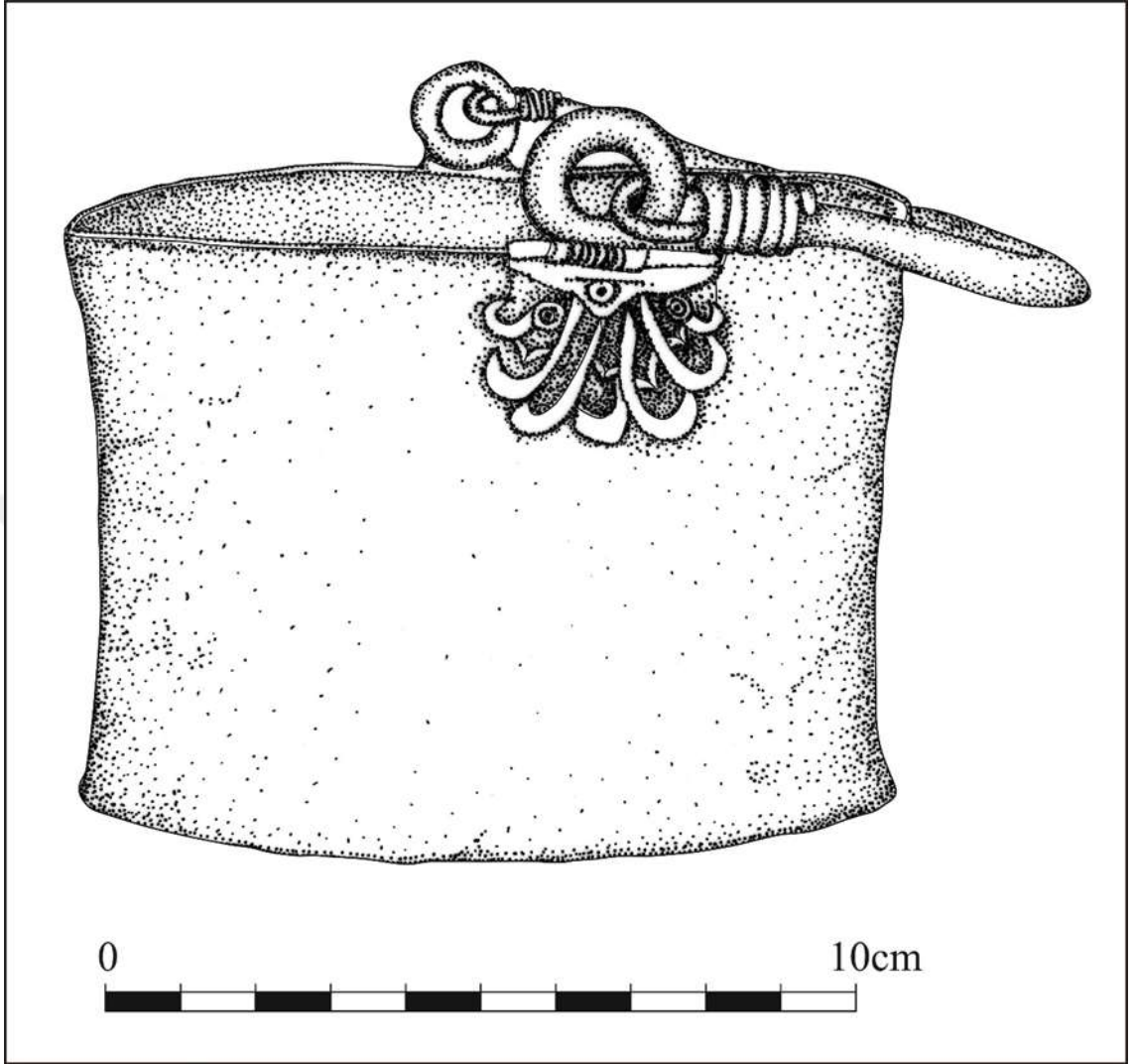
Zengin, O. (2000). *Van Müzesine Satın Alma Yoluyla Gelen Urartu Mühürleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

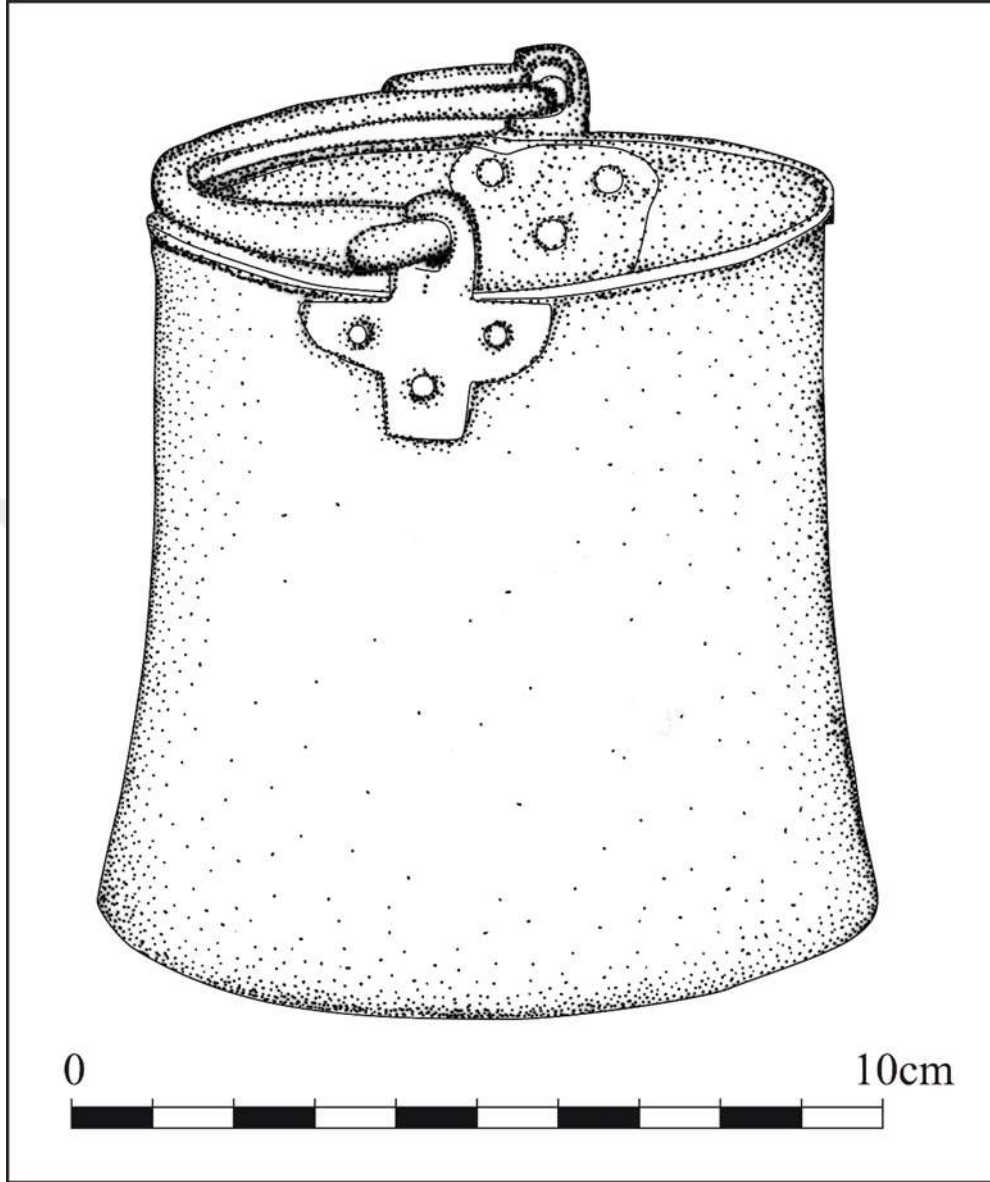
ŞEKİLLER

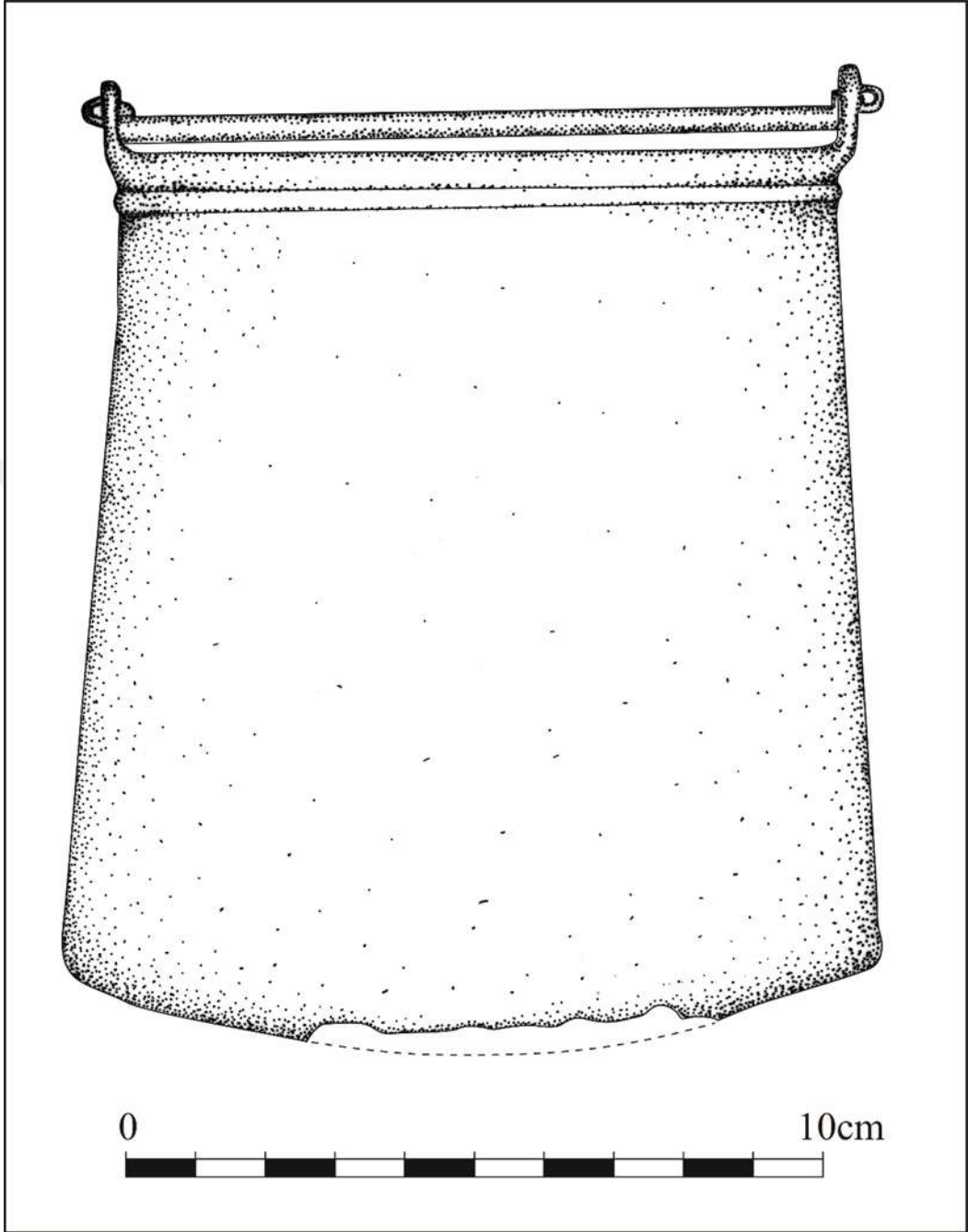
Şekil 1- Silindirik Biçimli Bakraç (Başaran, “Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı”, res.1).

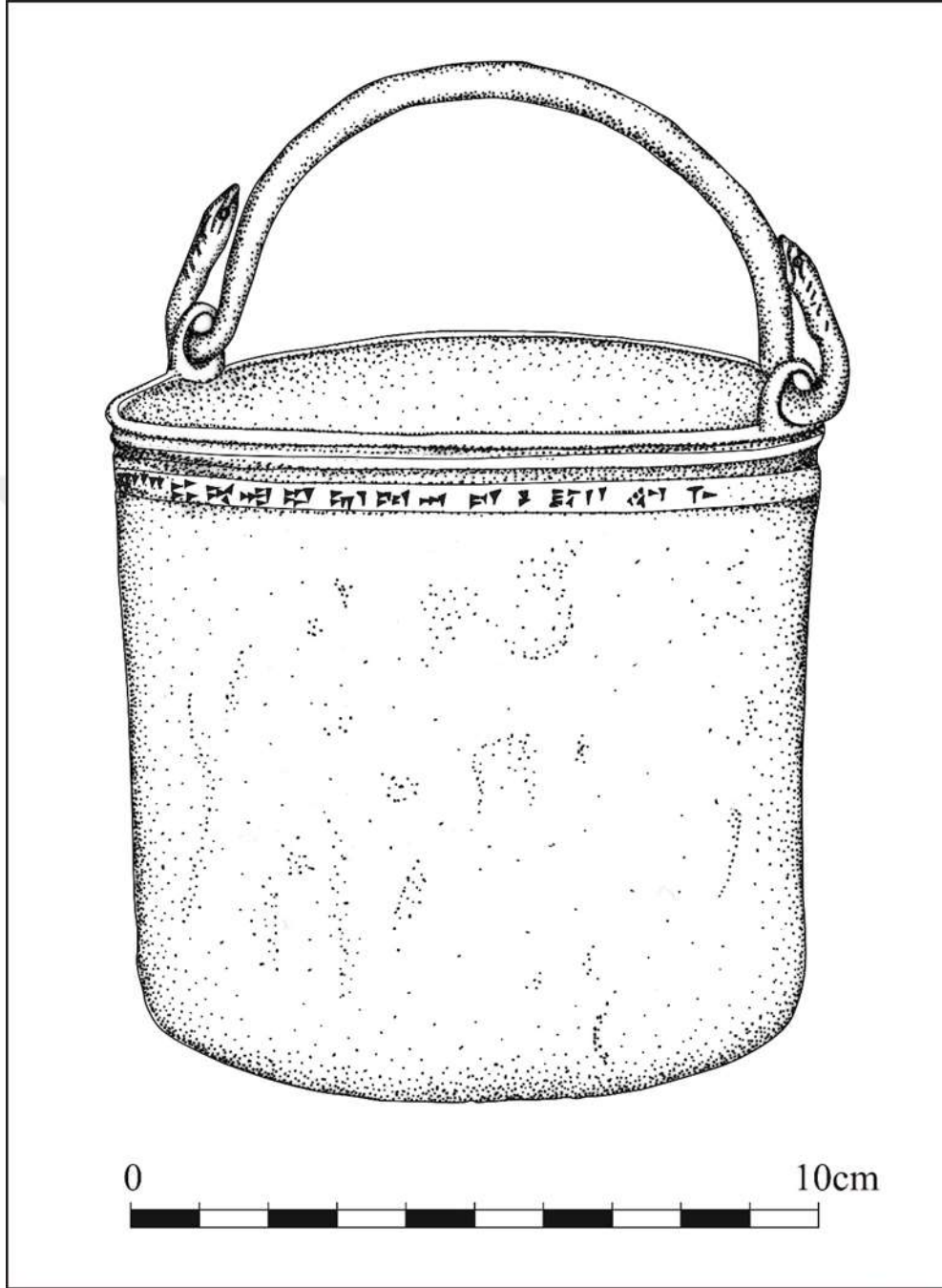
Şekil 2- Kutu Biçimli Bakraç (Başaran, “Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı”, lev. III /1-2).

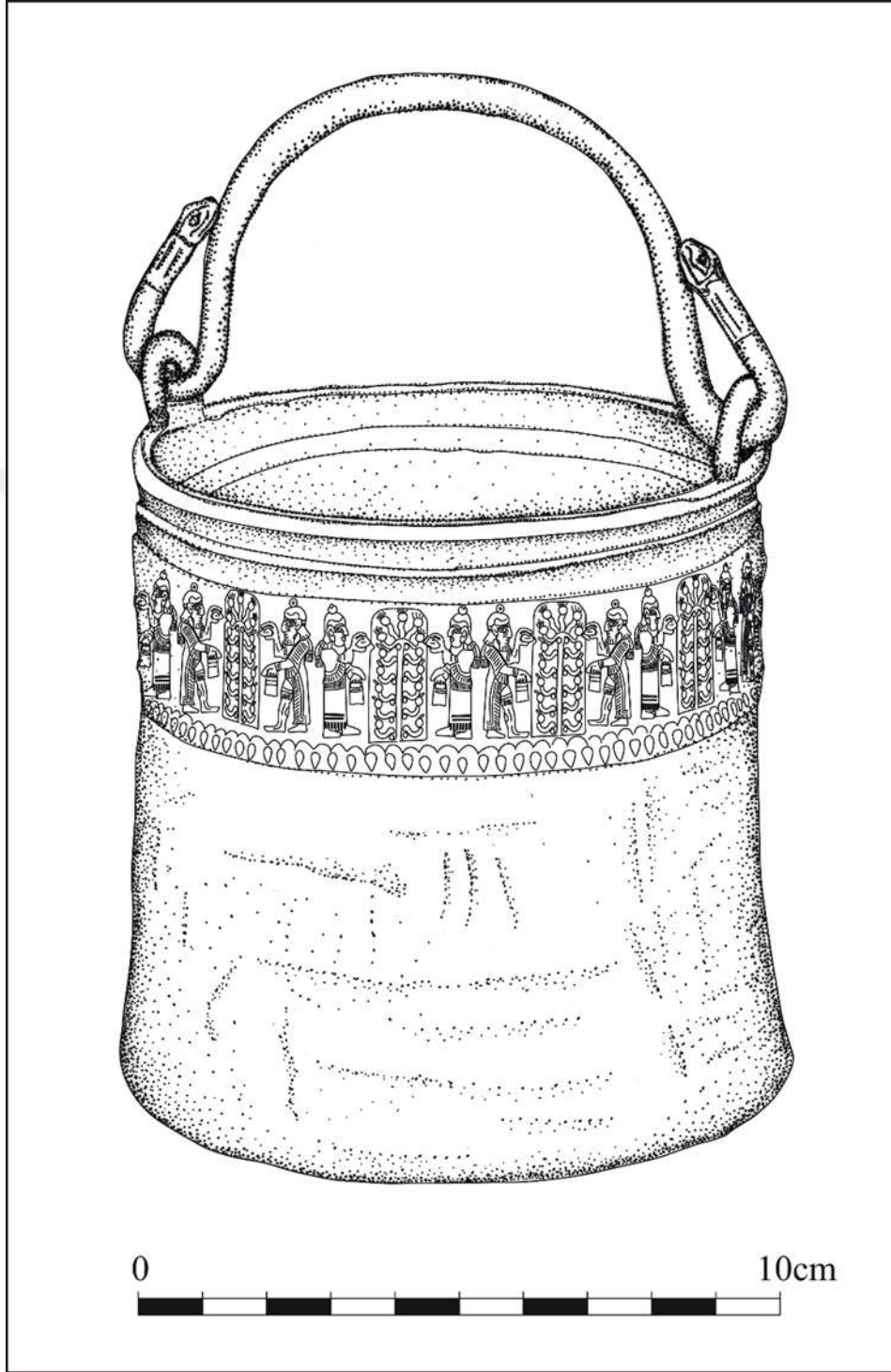
Şekil 3- Silindirik Biçimli Bakraç (Ceylan, “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, çiz. 1).

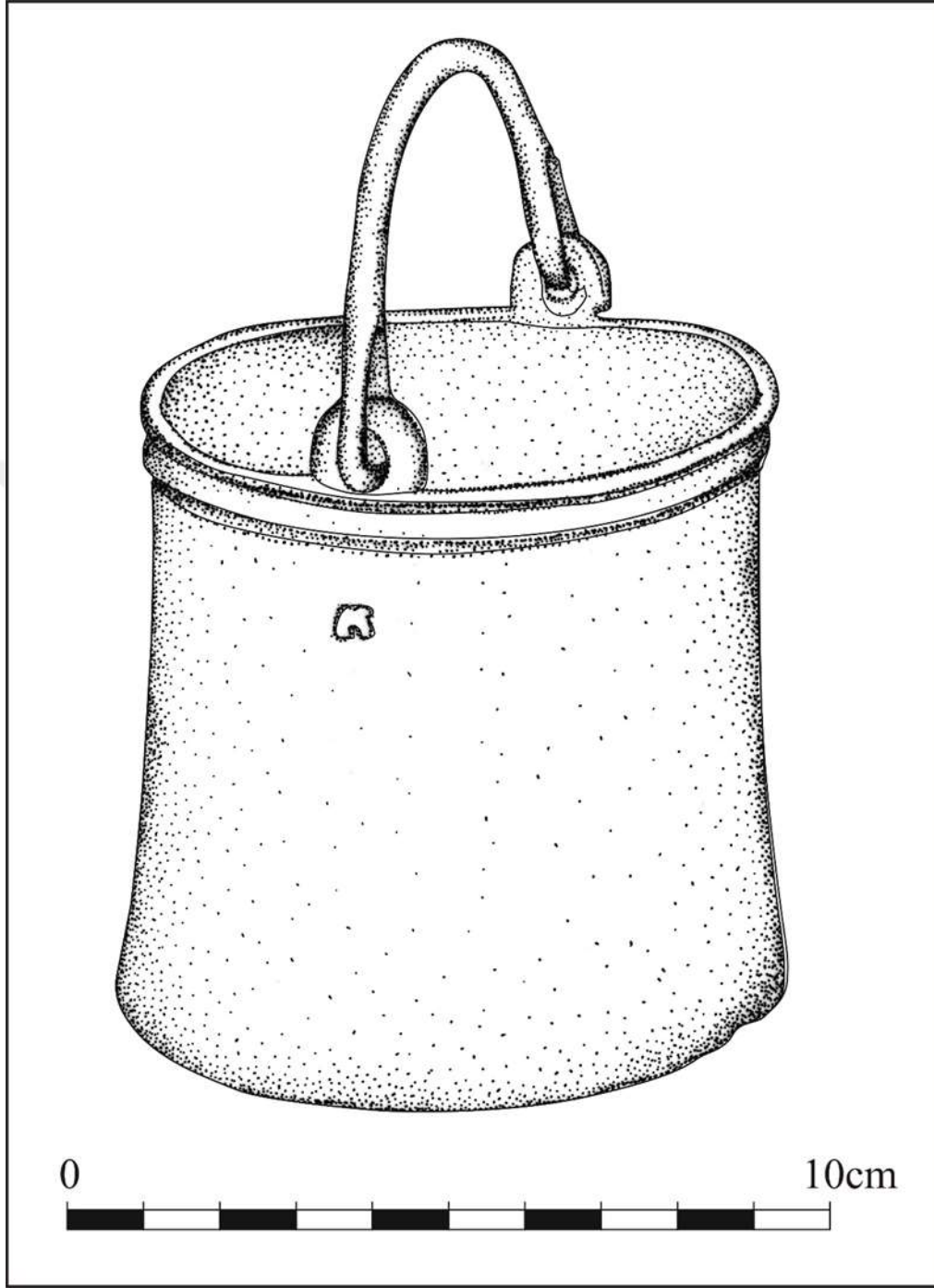
Şekil 4- Silindirik Biçimli Bakraç (Ceylan, “Van Bölge Müzesi’nde Bulunan İki Yeni Urartu Bakracı”, çiz. 2).

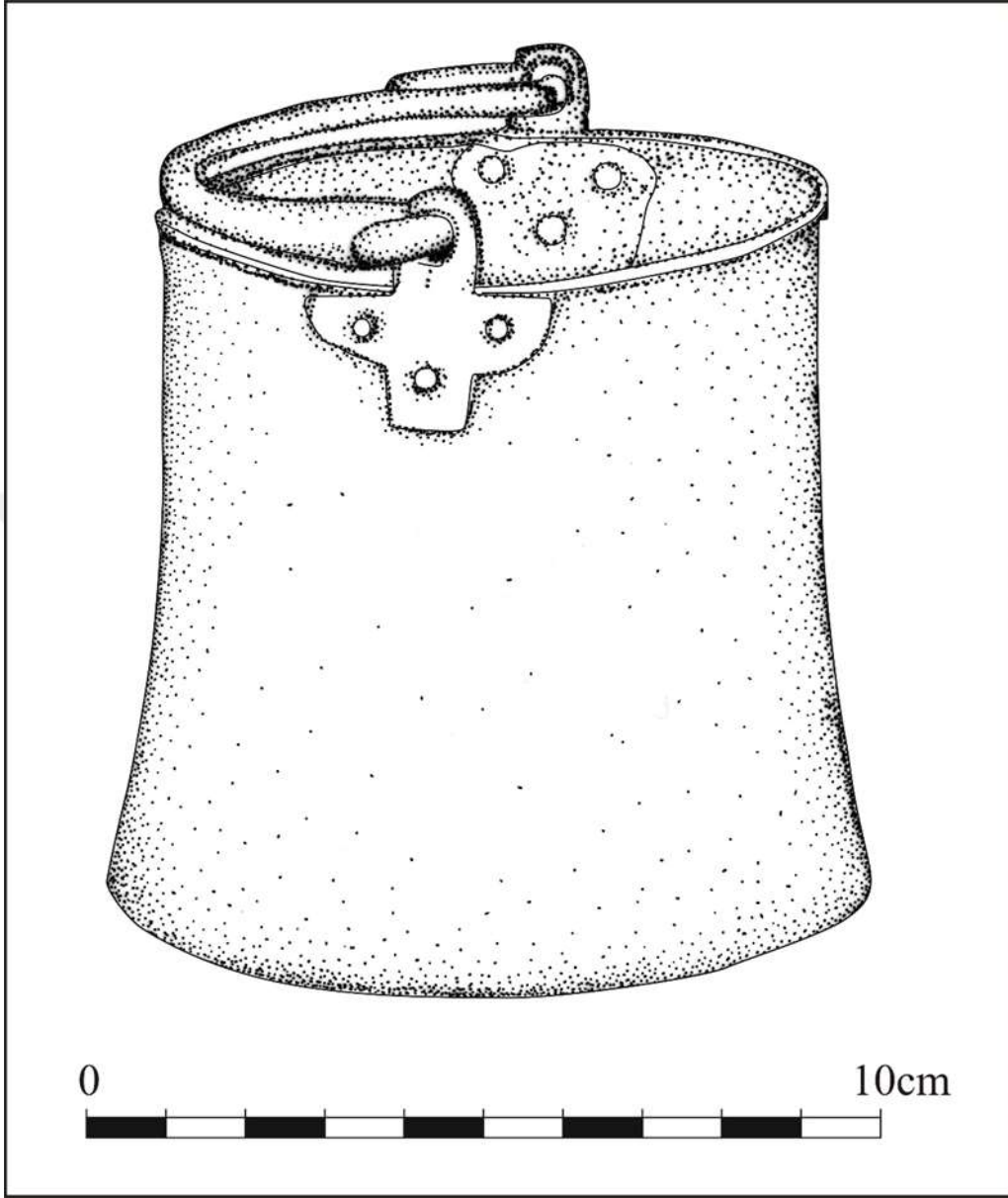
Şekil 5- Silindirik Biçimli Bakraç (Belli ve Avcı, “Törensels Urartu Bakraçları”, çiz. 1).

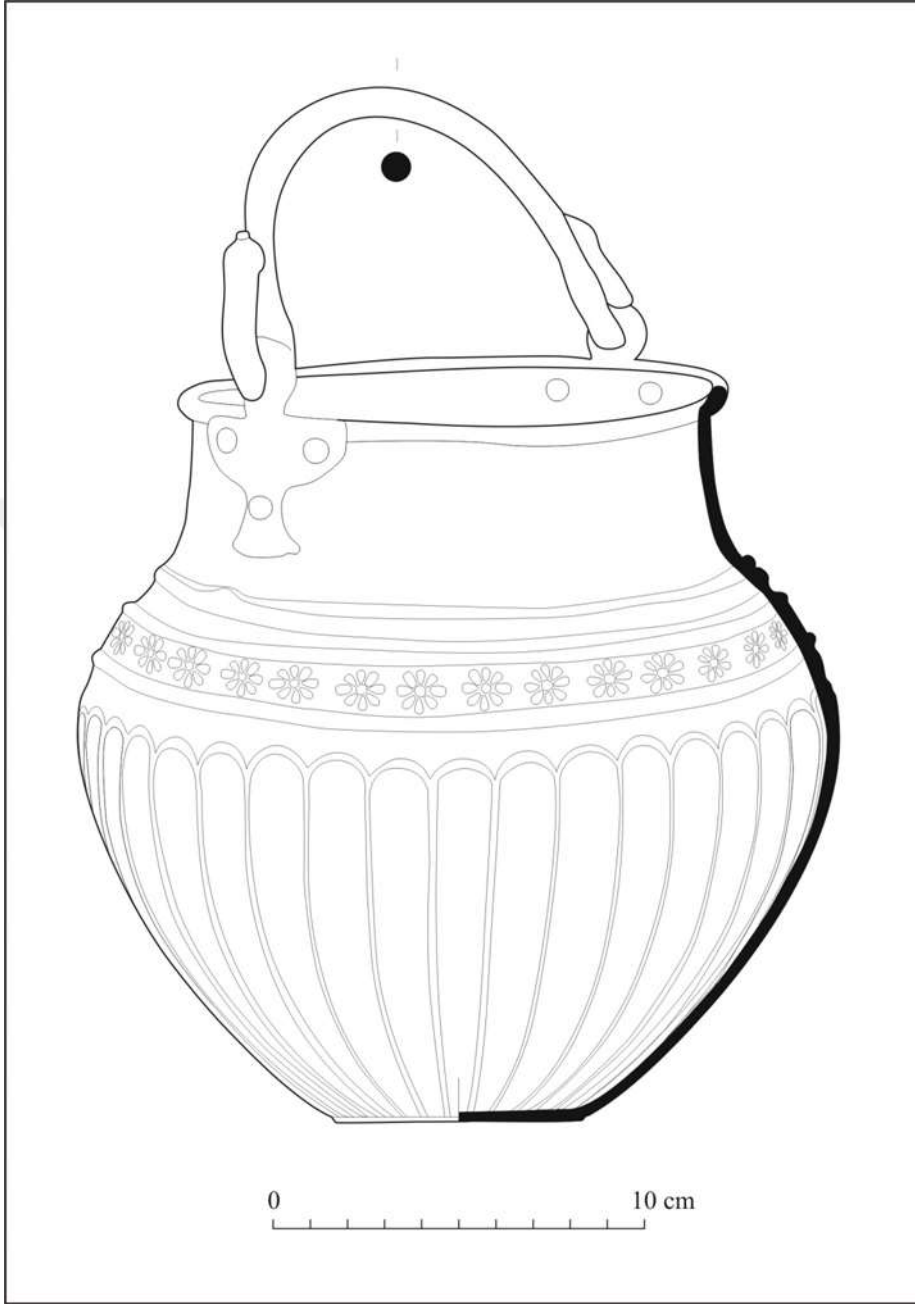
Şekil 6- Silindirik Biçimli Bakraç (Merhav “Seromonical Buckets”, fig. 22).

Şekil 7- Silindirik Biçimli Bakraç (Merhav “Seromonical Buckets”, fig. 20a).

Şekil 8- Silindirik Biçimli Bakraç (Merhav ,“Seromonical Buckets”, fig. 21).

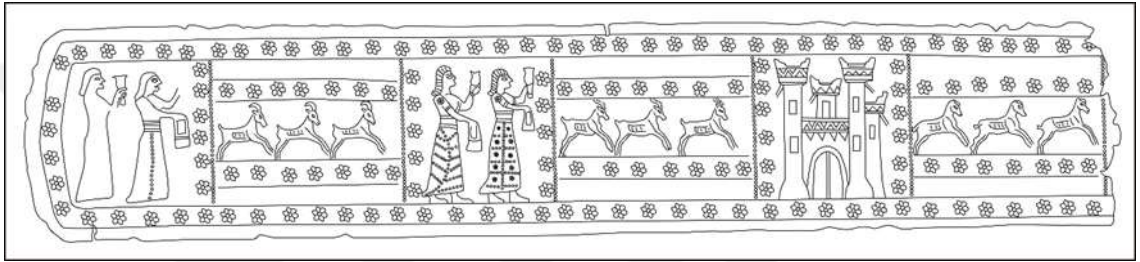
Şekil 9- Küresel Gövdeli Bakraç (Yaşlı, Kars Müzesi'nde Yer Alan Urartu Dönemi Madeni Kapları, s. 43).

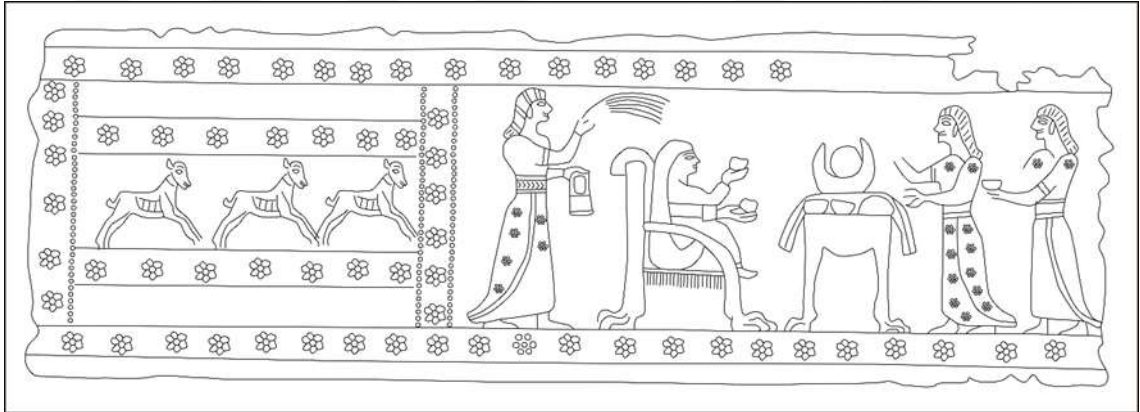
Şekil 10- Küresel Gövdeli Bakraç (Yaşlı, Kars Müzesi'nde Yer Alan Urartu Dönemi Madeni Kapları, s. 45).

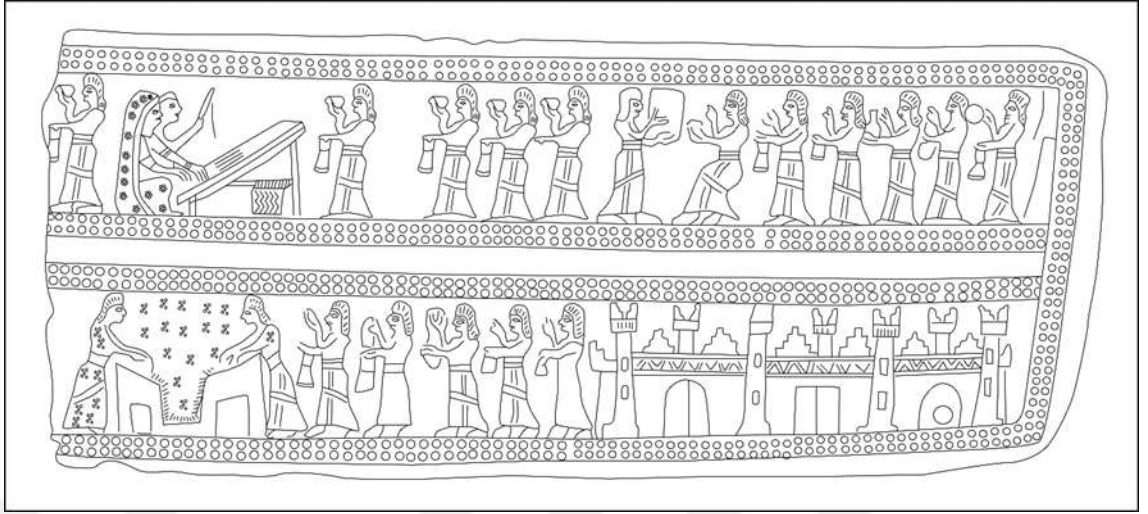
Şekil 11- Kemer Parçası (Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 70/279)

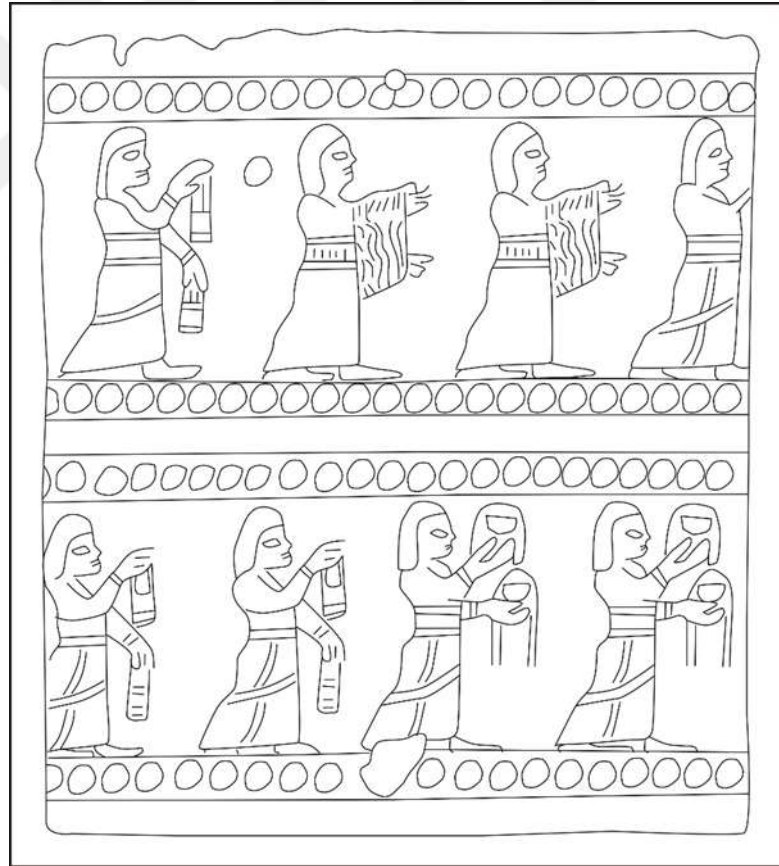
Şekil 12- Kemer Parçası (Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 71/279)

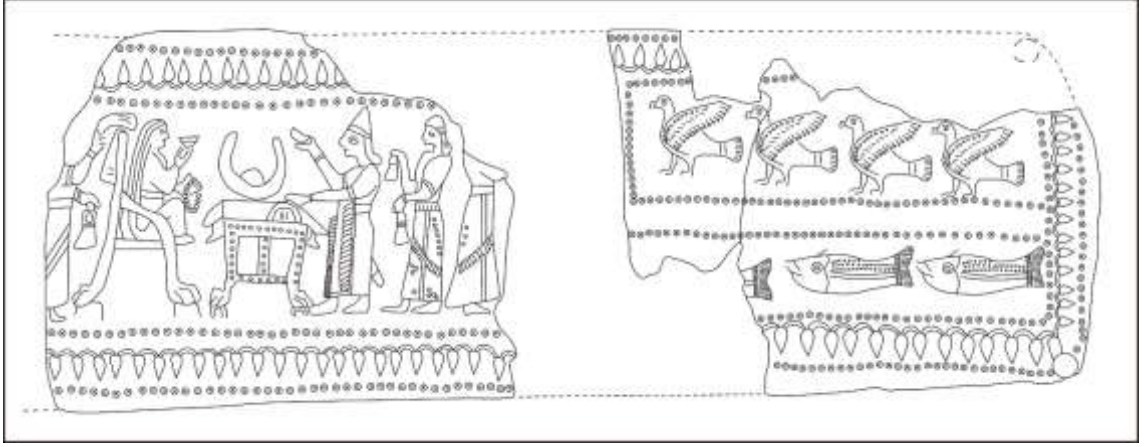
Şekil 13- Kemer Parçası (Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 70/279)

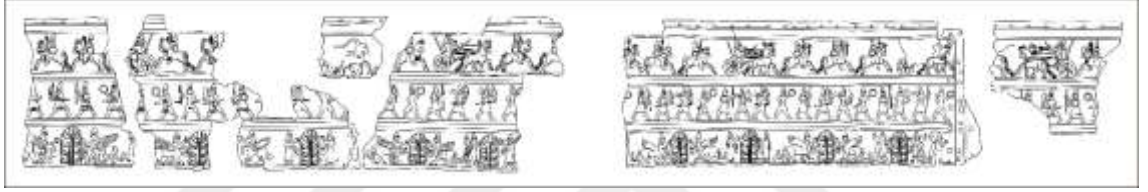
Şekil 14- Kemer Parçası (Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 71/282)

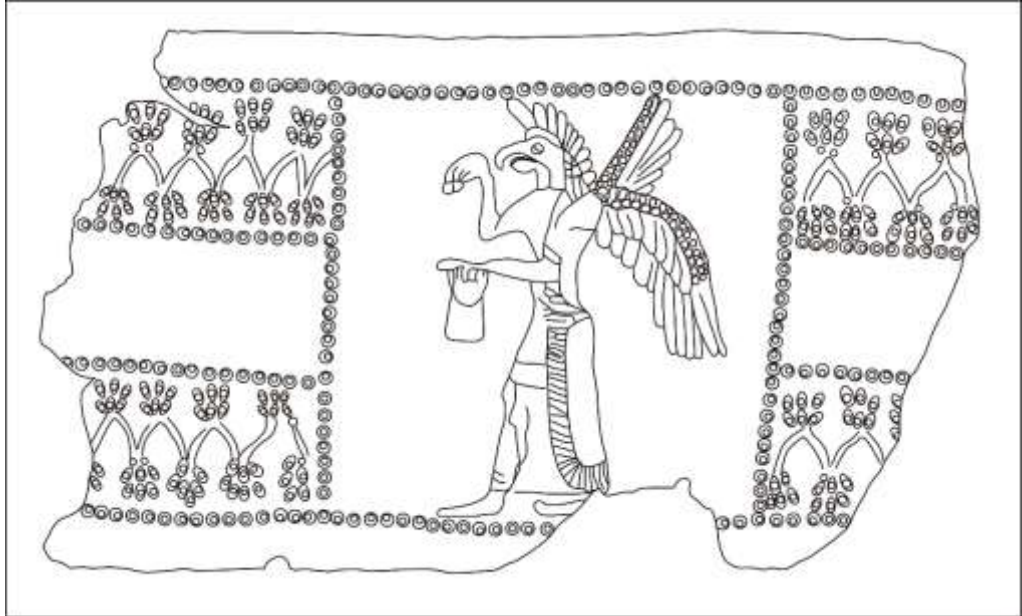
Şekil 15- Kemer Parçası (Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 69/274)

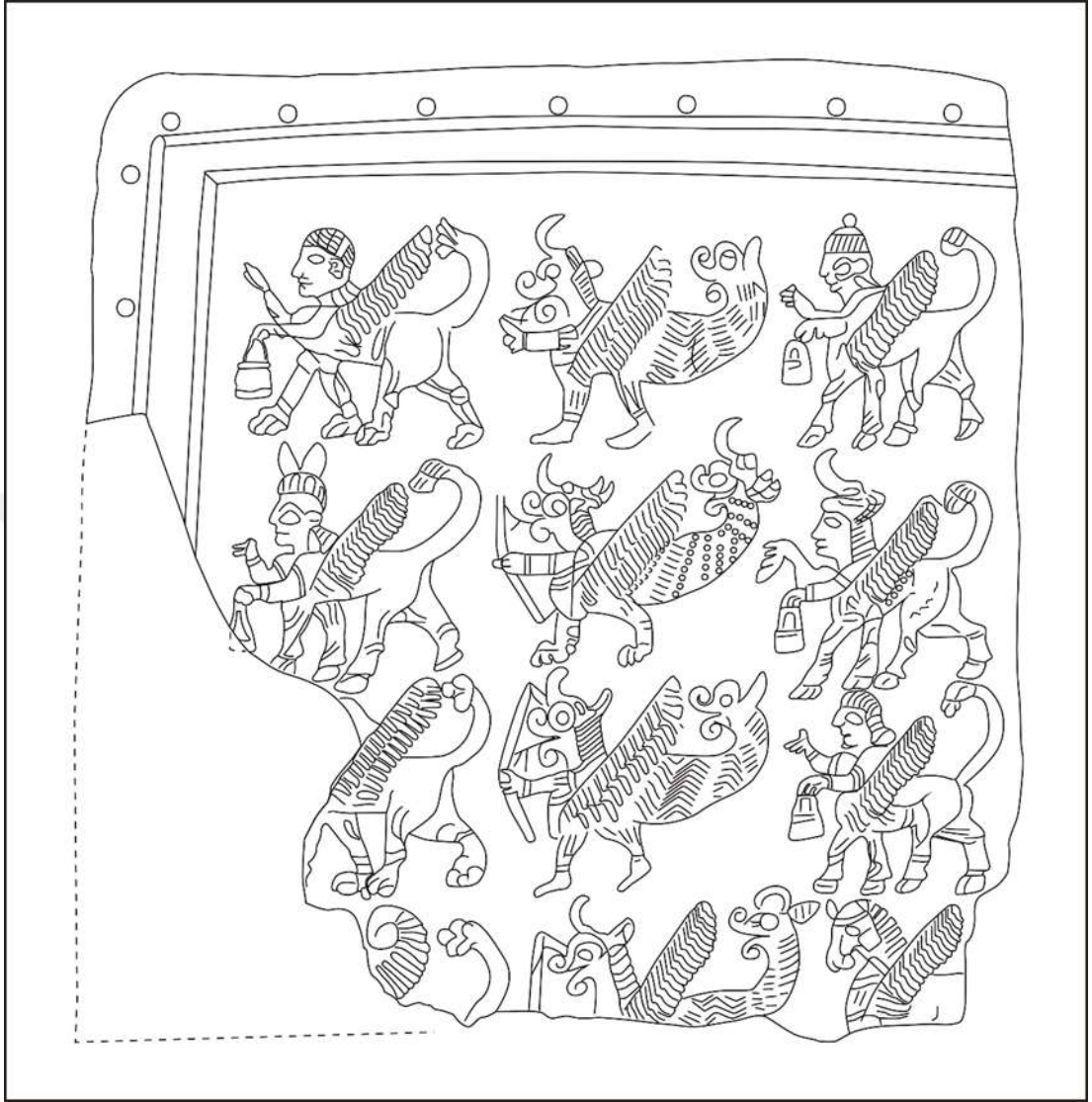
Şekil 16- Kemer Parçası (Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 137)

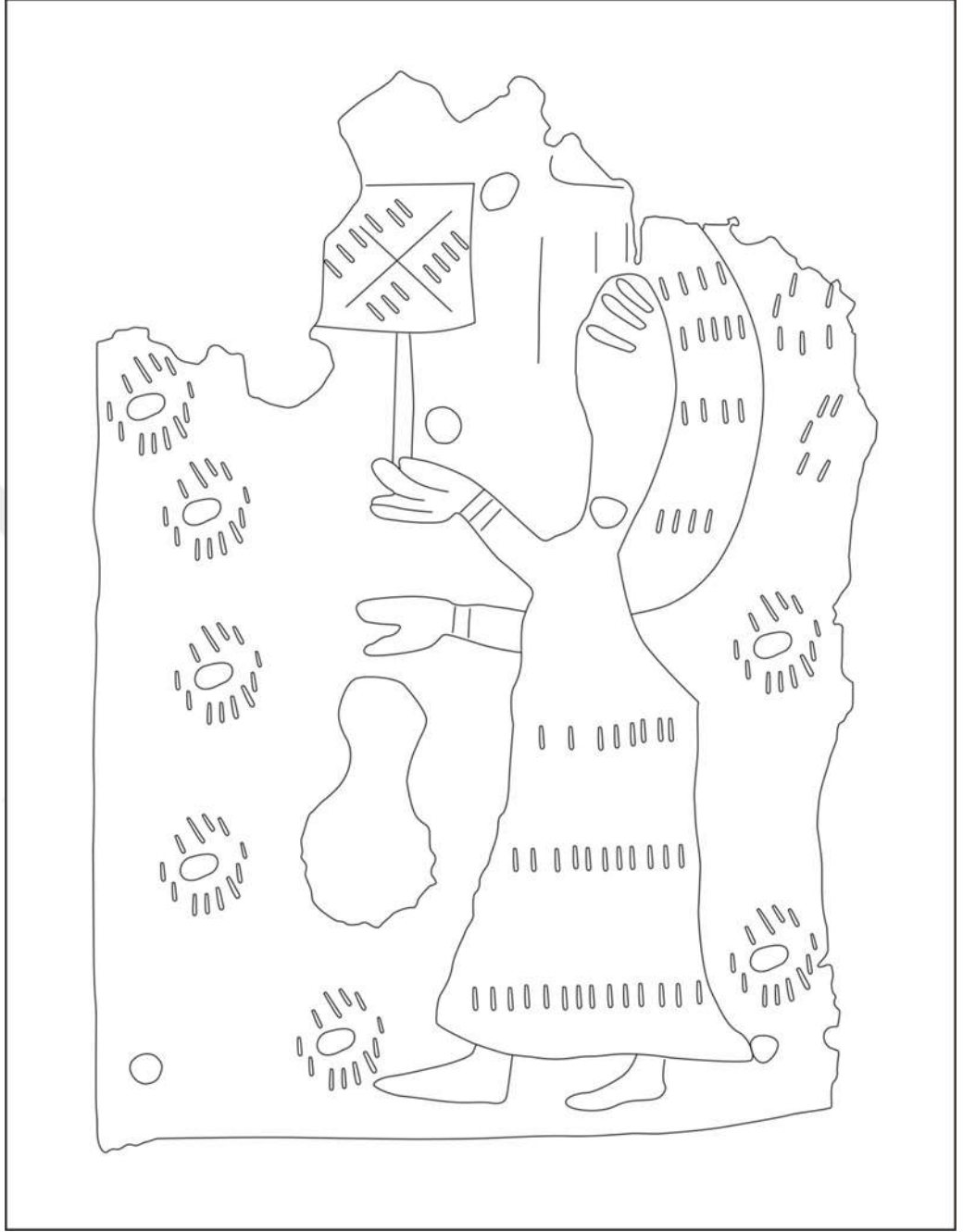
Şekil 17- Kemer Parçası (Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*, taf. 34/117)

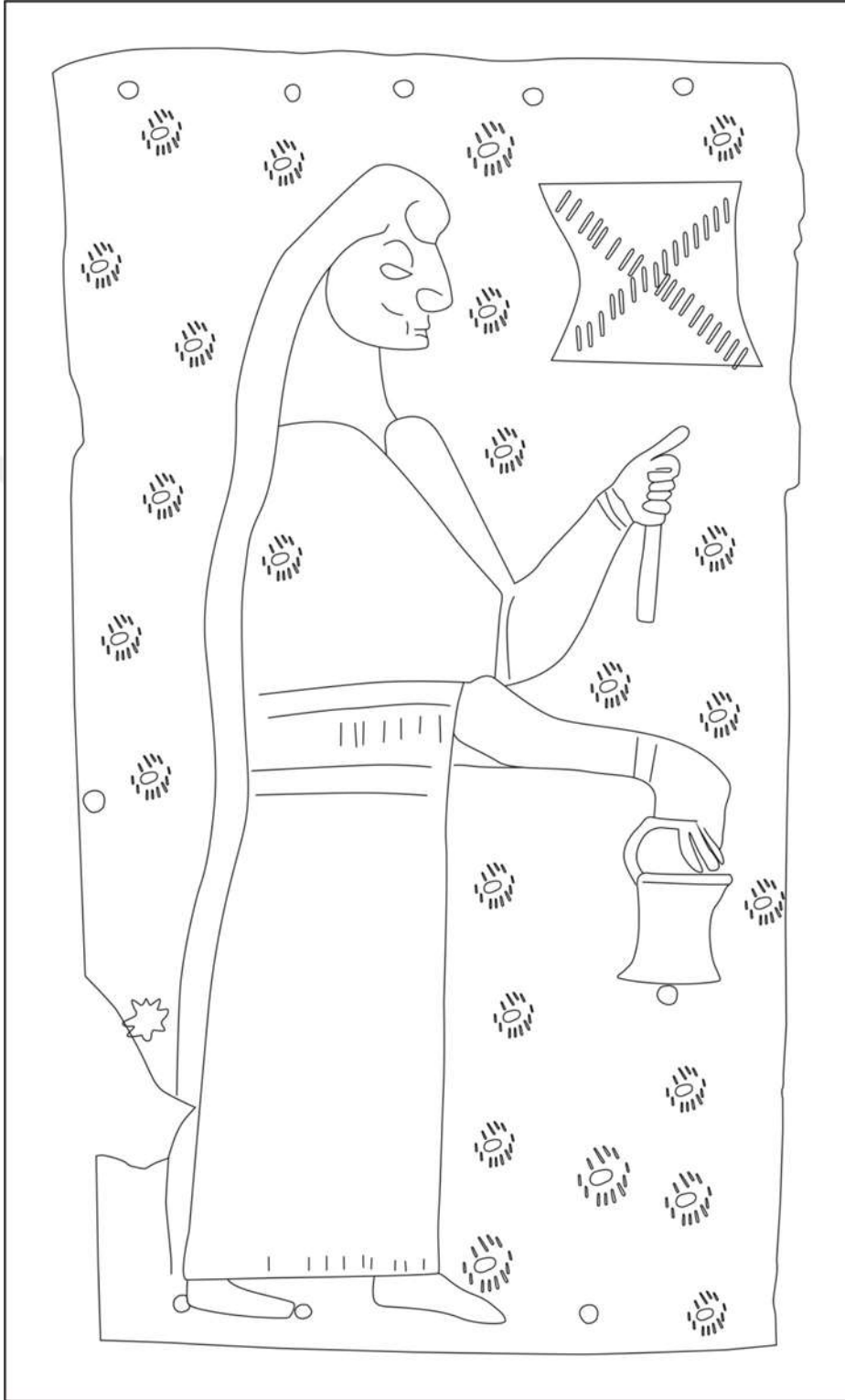
Şekil 18- Kemer Parçası (Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri*, çiz. 67)

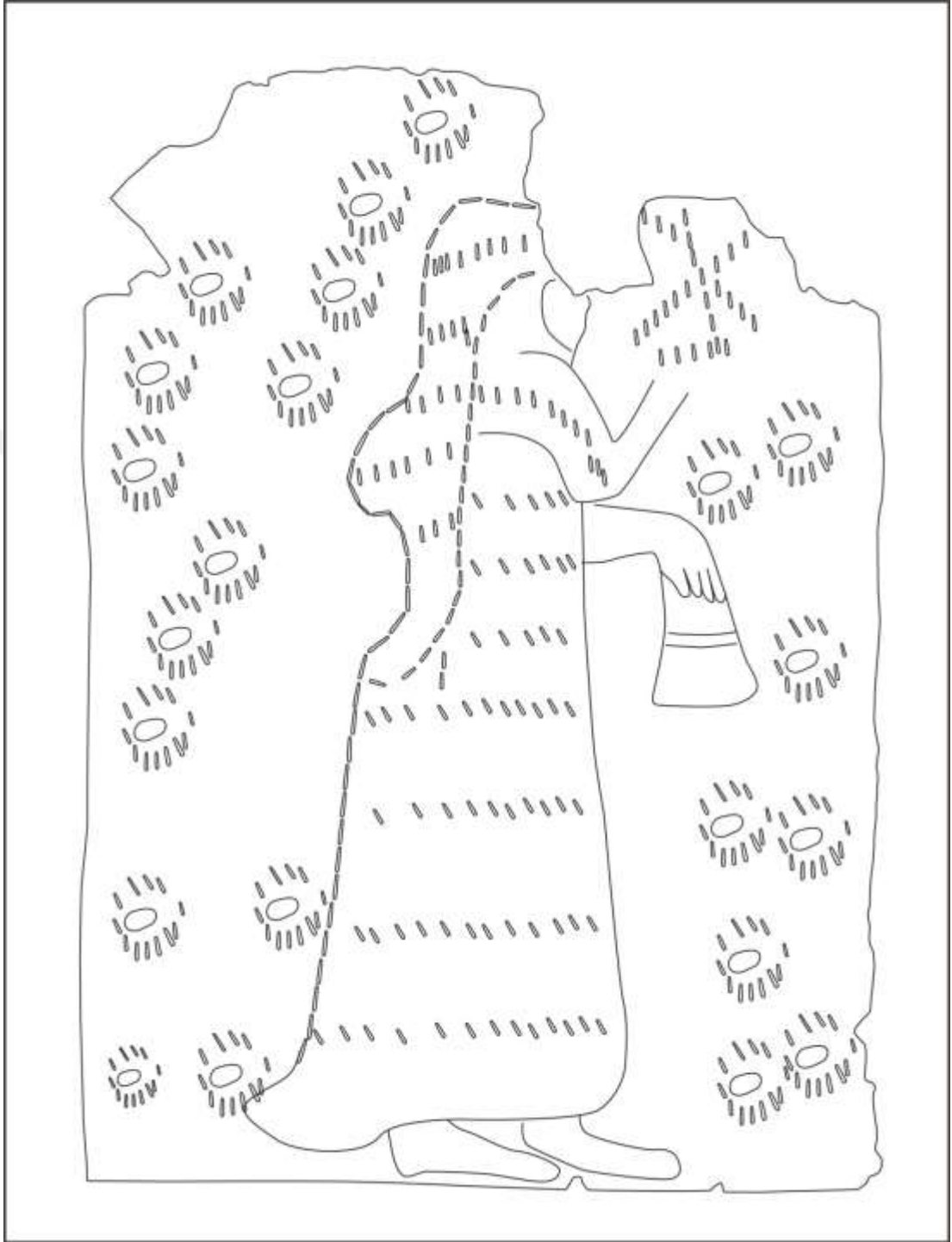
Şekil 19- Kemer Parçası (Çavuşoğlu, *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, s. 92)

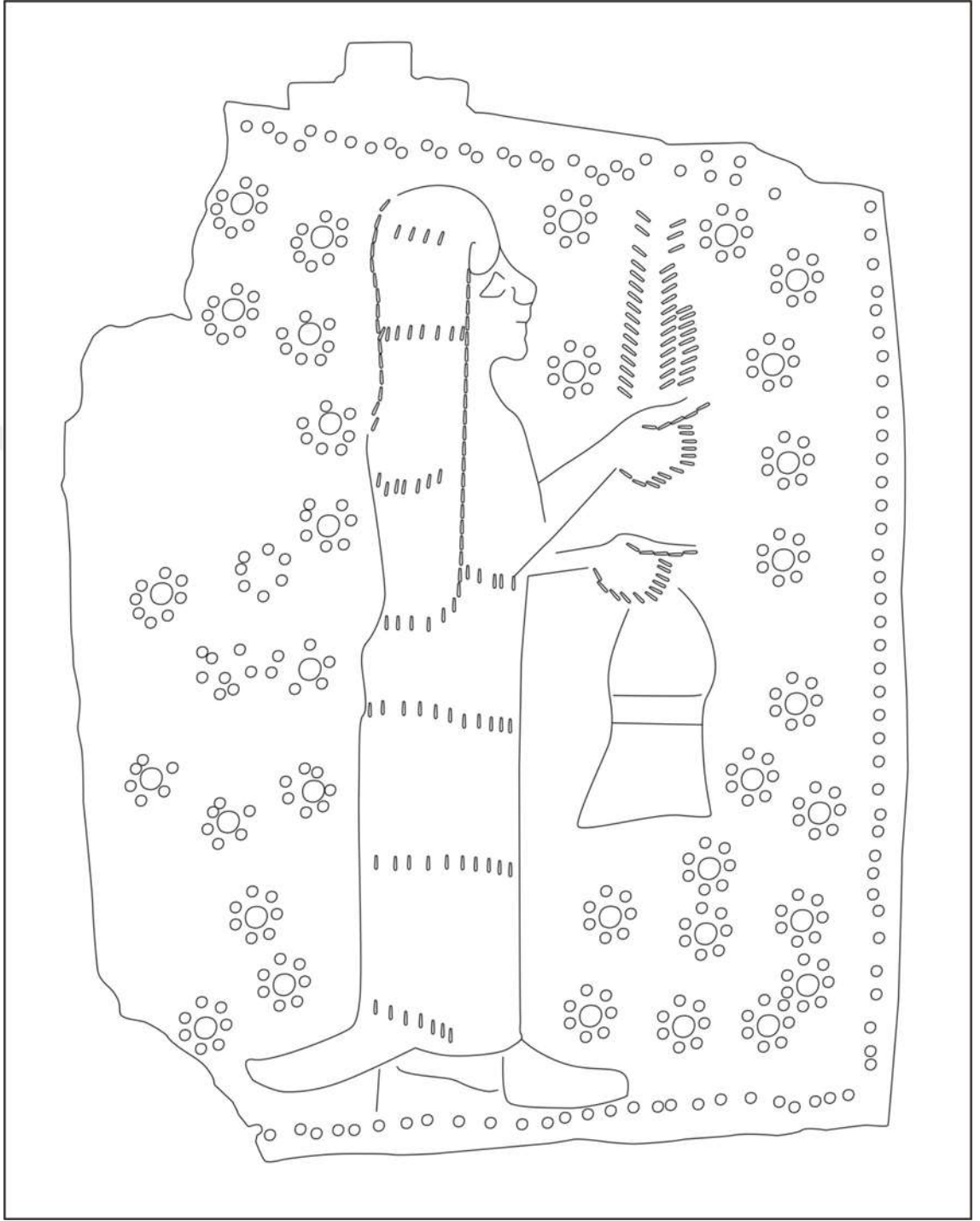
Şekil 20- Adak Levhası (Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, taf. 26/188)

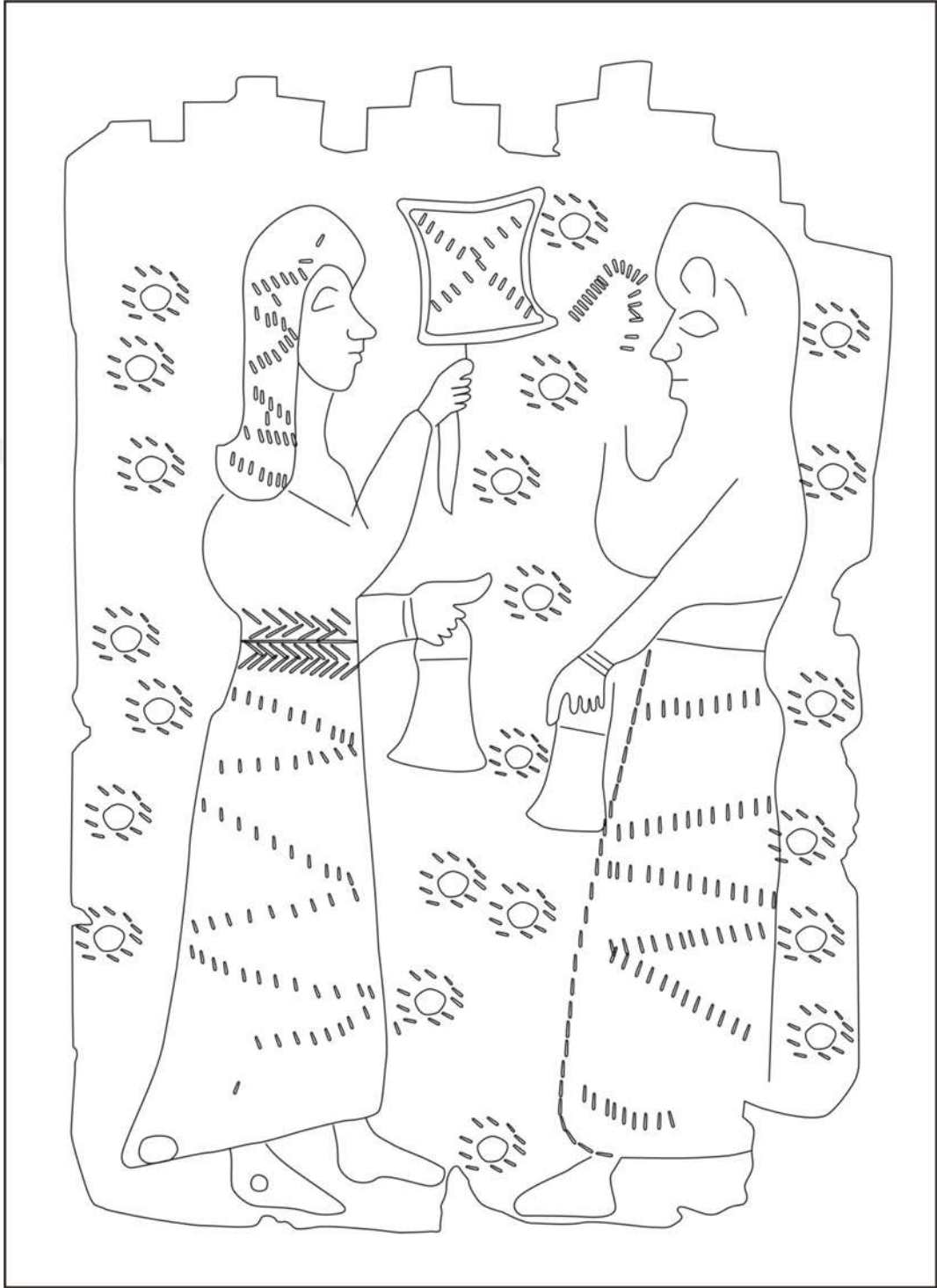
Şekil 21- Adak Levhası (Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, taf. 30/219)

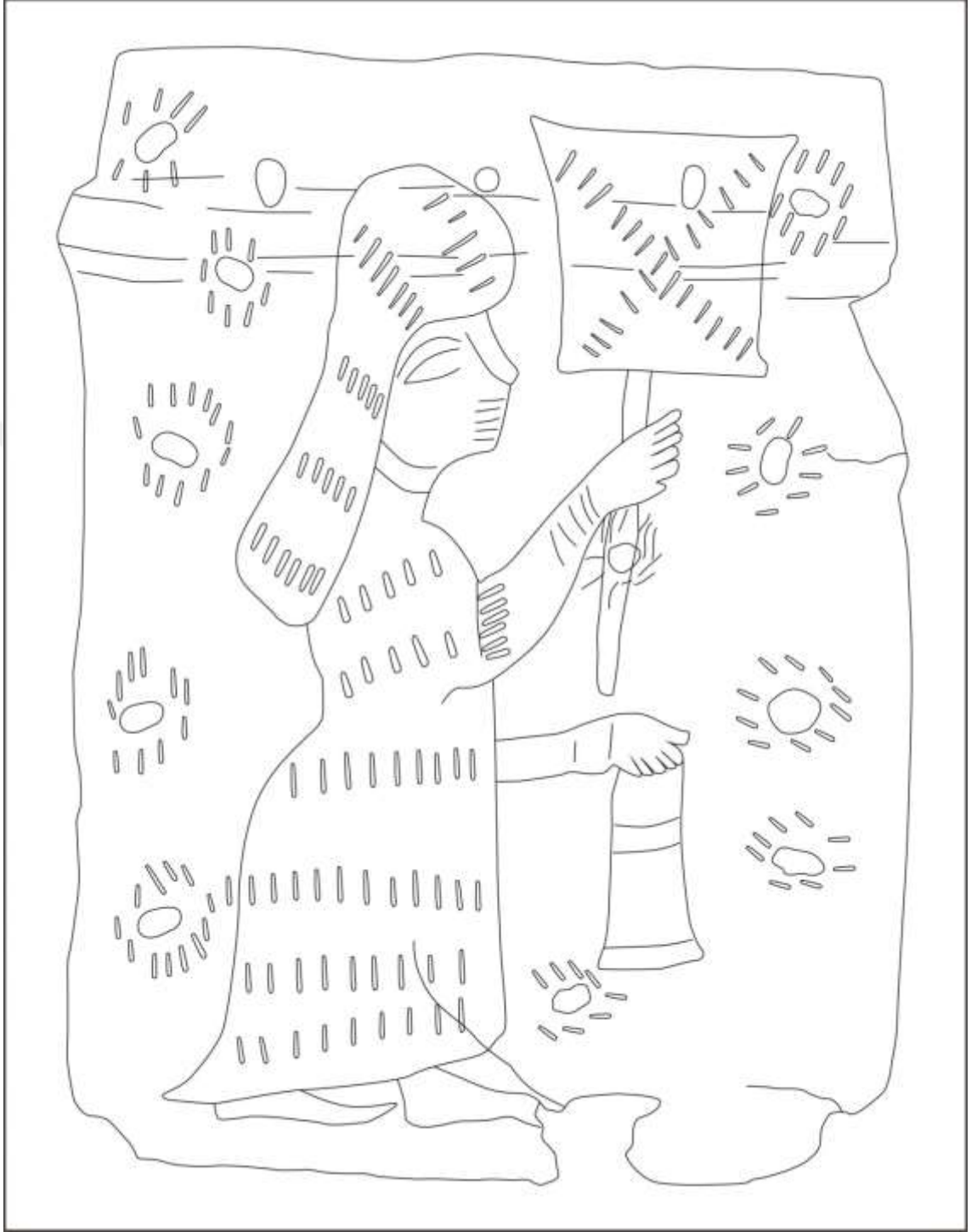
Şekil 22- Adak Levhası (Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, taf. 31/225)

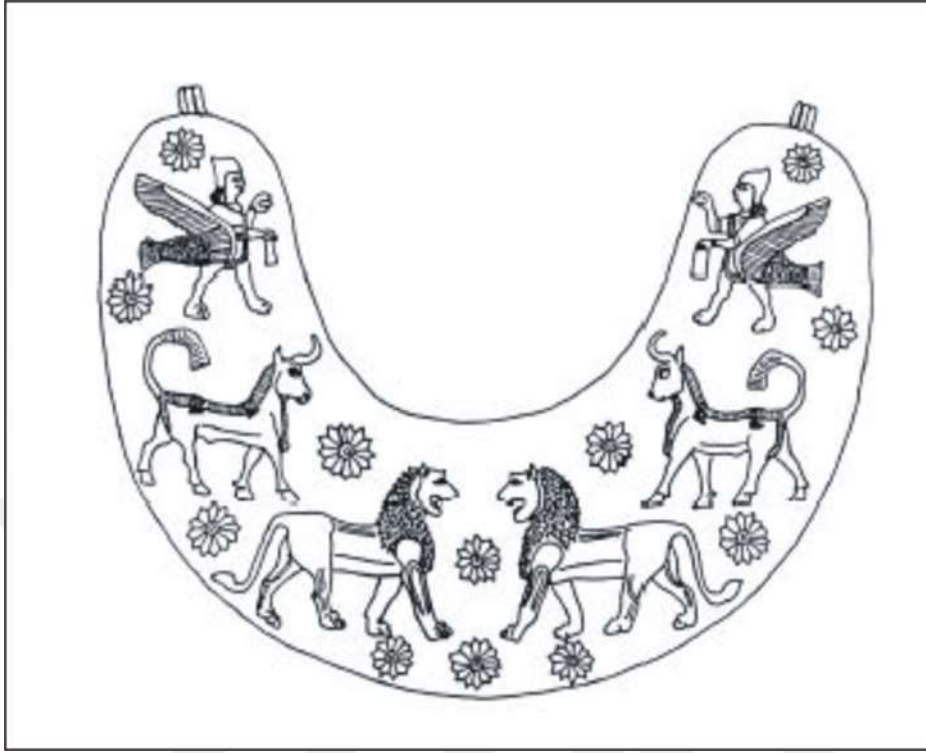
Şekil 23- Adak Levhası (Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, taf. 35/257)

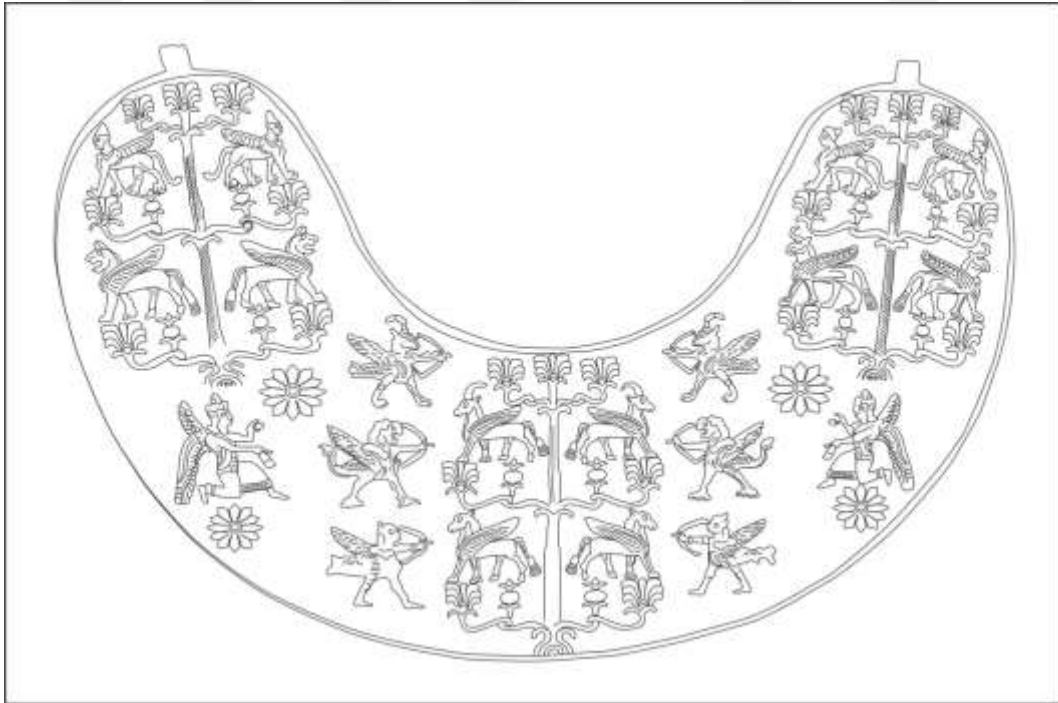
Şekil 24- Adak Levhası (Ertuğrul, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, taf. 44/295)

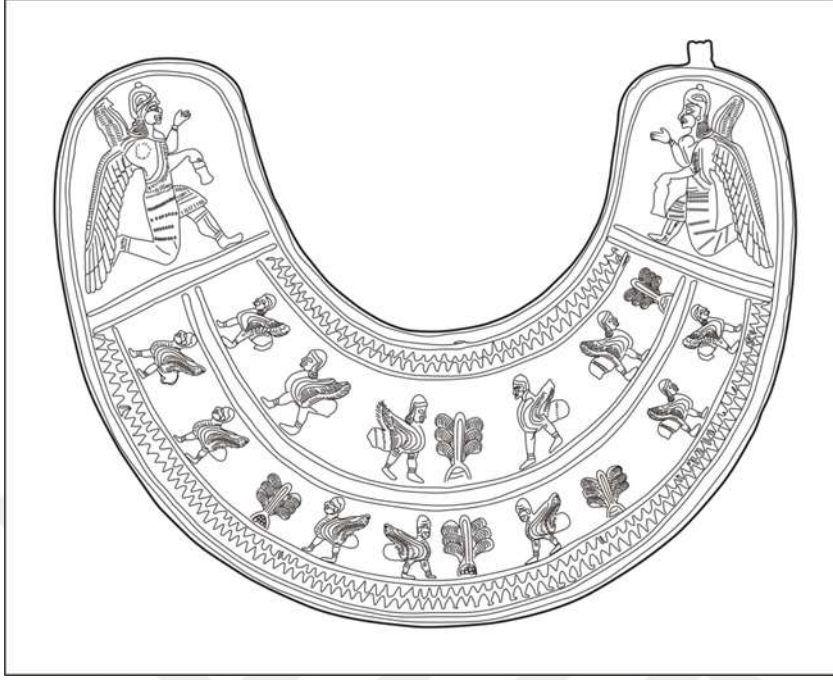
Şekil 25- Adak Levhası (Biber ve Çavuşoğlu, “Elazığ Müzesi’nden Bir Grup Adak Levhası”, res. 9)

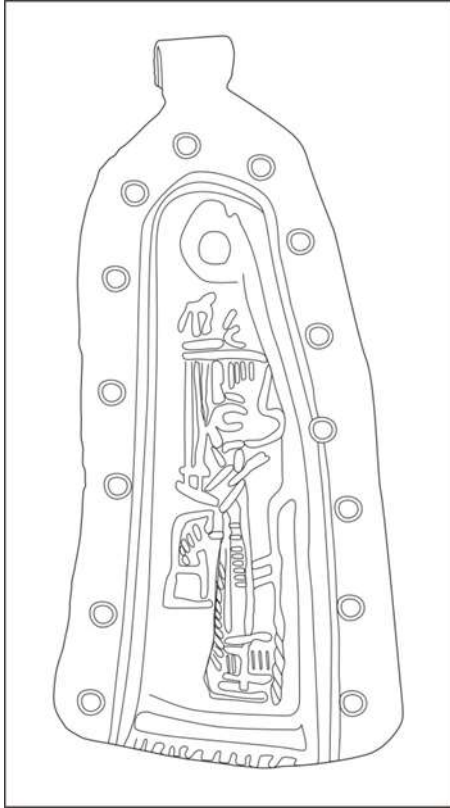
Şekil 26- Pektoral (Belli, *Urartu Takıları*, s. 308)

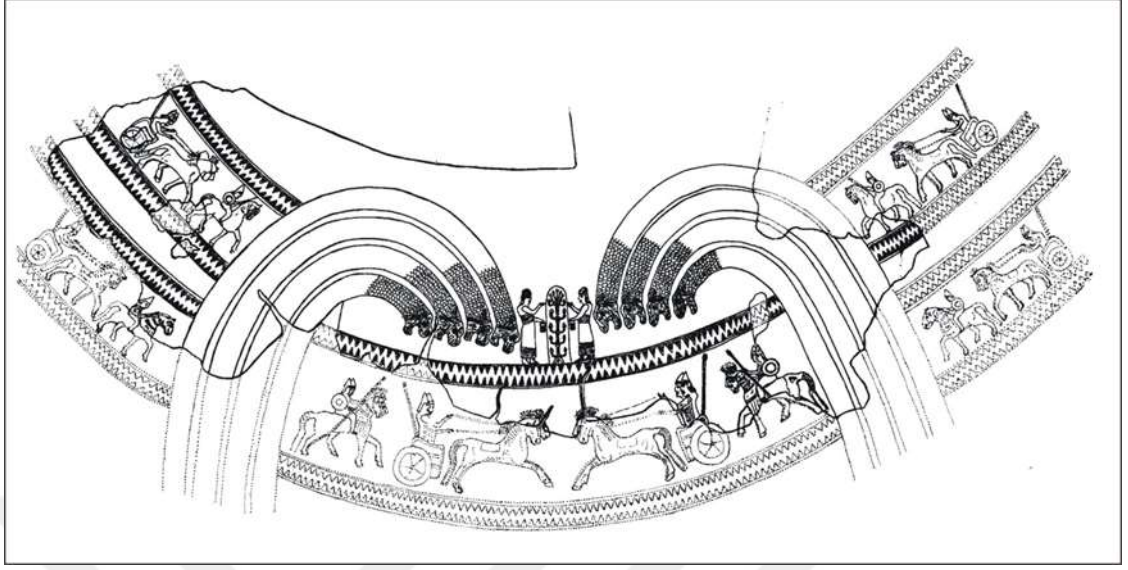
Şekil 27- Pektoral (Belli, *Urartu Takıları*, s. 310)

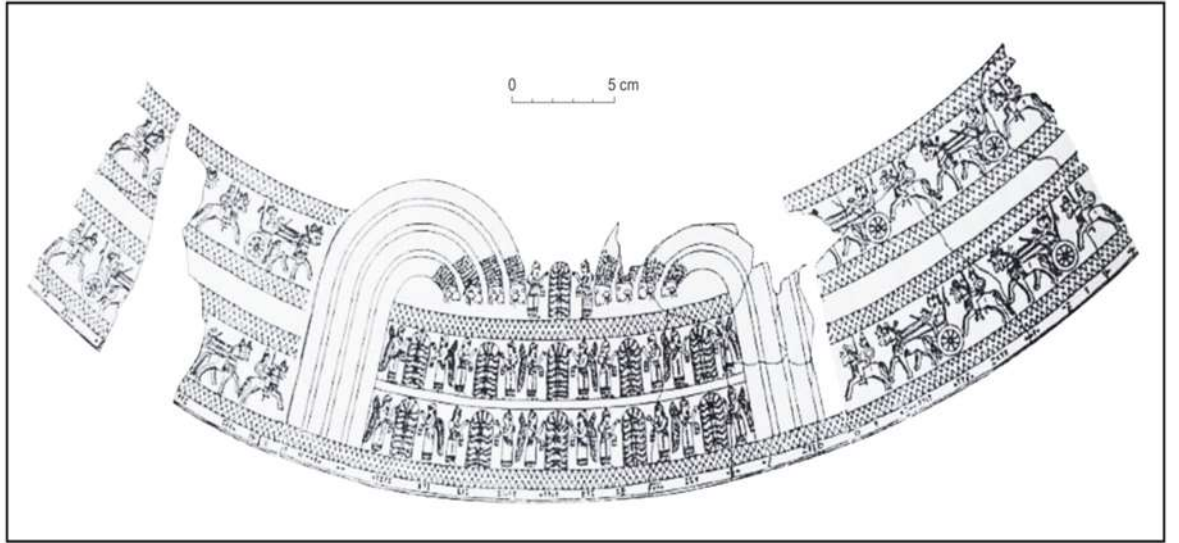
Şekil 28- Pektoral (Belli, *Urartu Takıları*, s. 312)

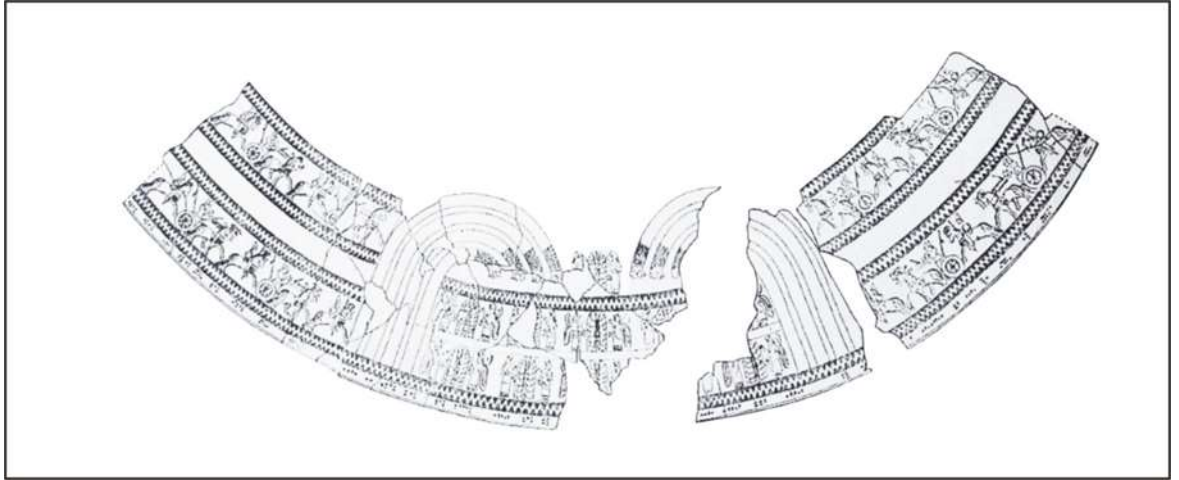
Şekil 29- Madalyon (Belli, *Urartu Takıları*, s. 315)

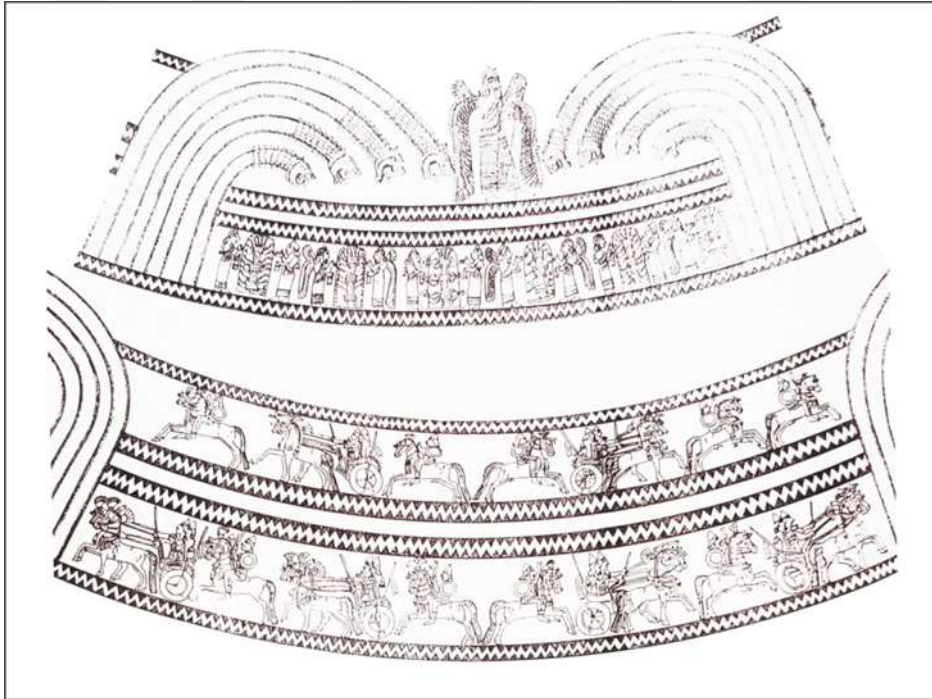
Şekil 30- Miğfer (Taşyürek, “Gaziantep Müzesi’ndeki Bronz Urartu Miğferi”, s. 180, fig. 1)

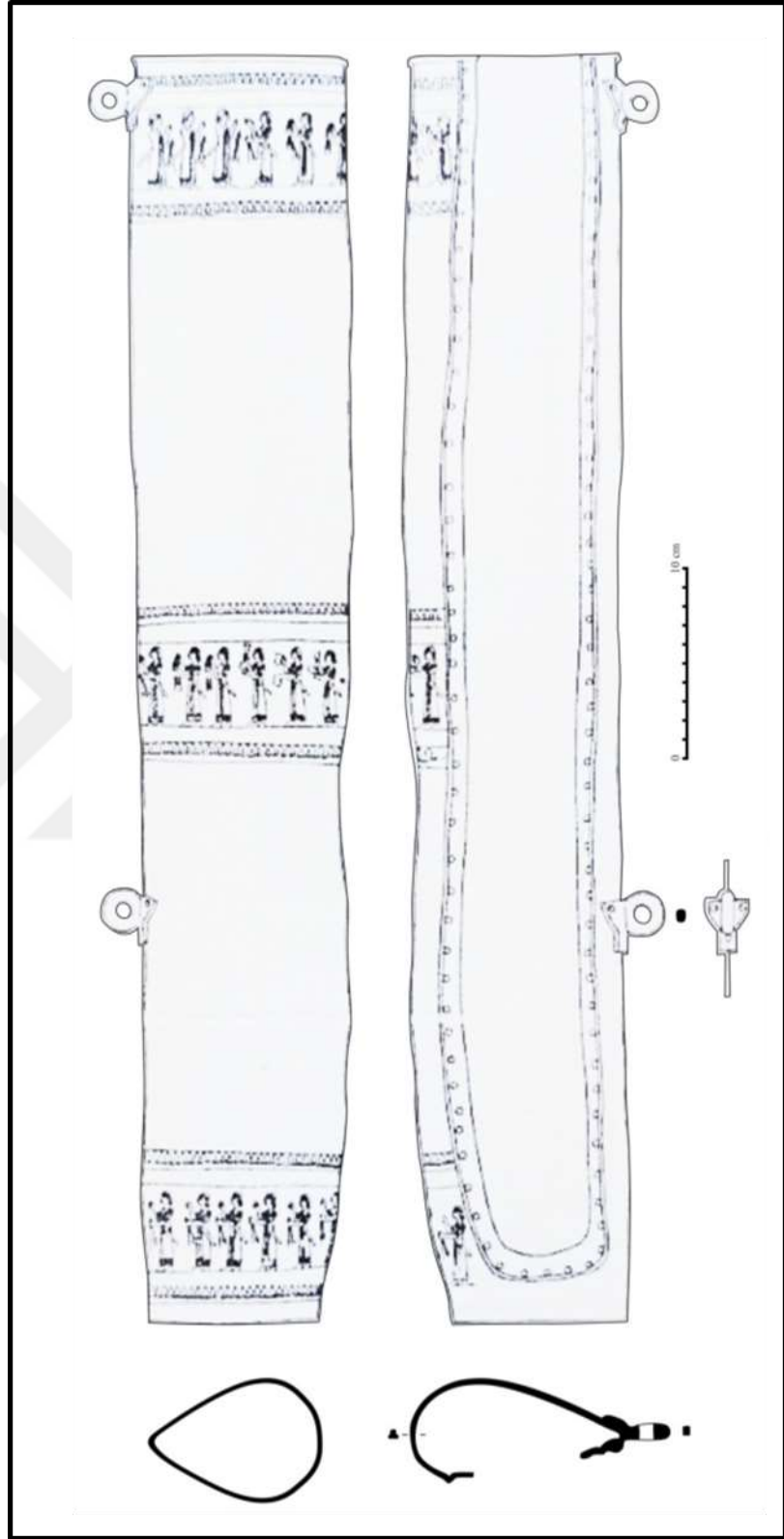
Şekil 31- Miğfer (Seidl, Bronzekunst Urartus, Abb. 29)

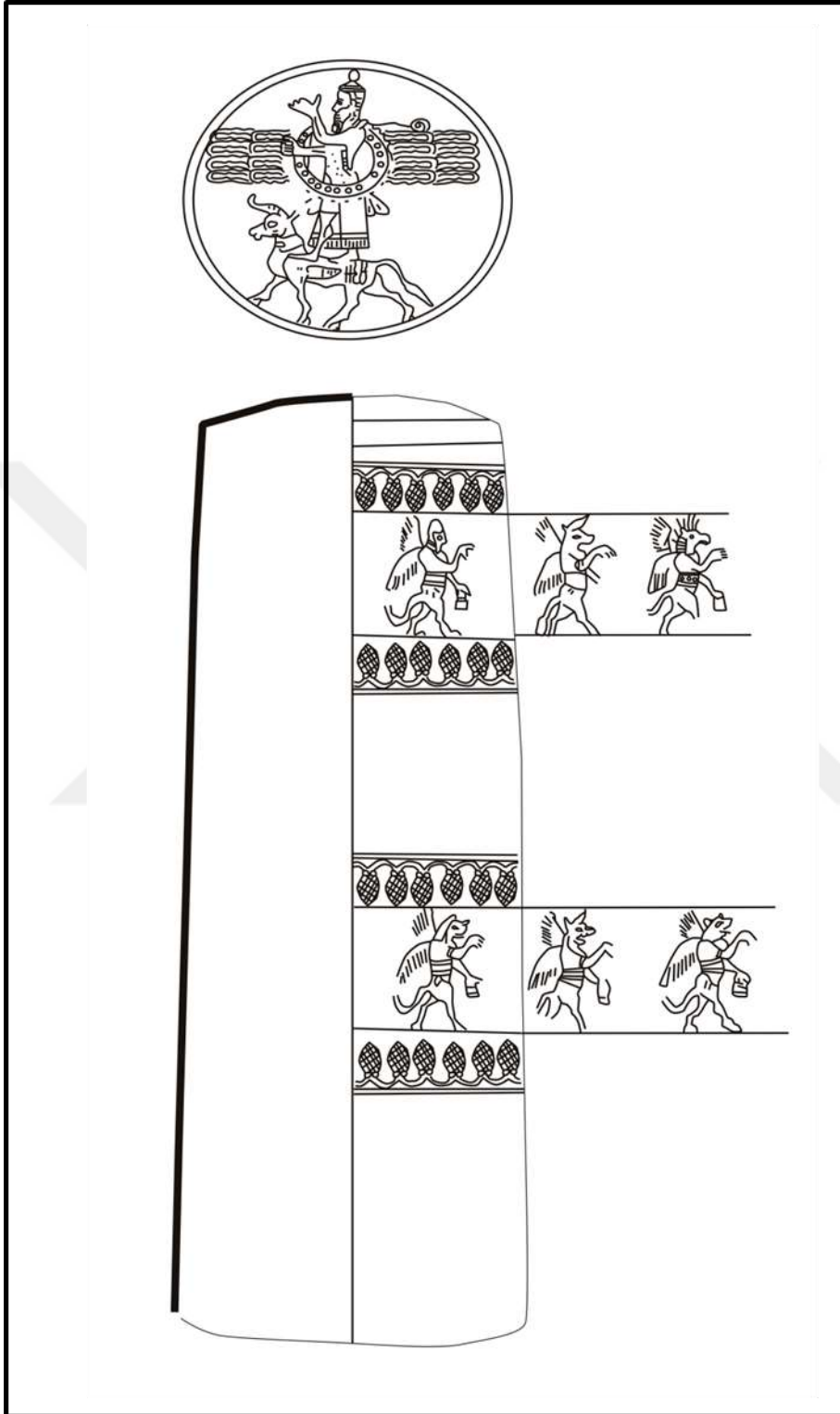
Şekil 32- Miğfer (Seidl, Bronzekunst Urartus, Abb. 30)

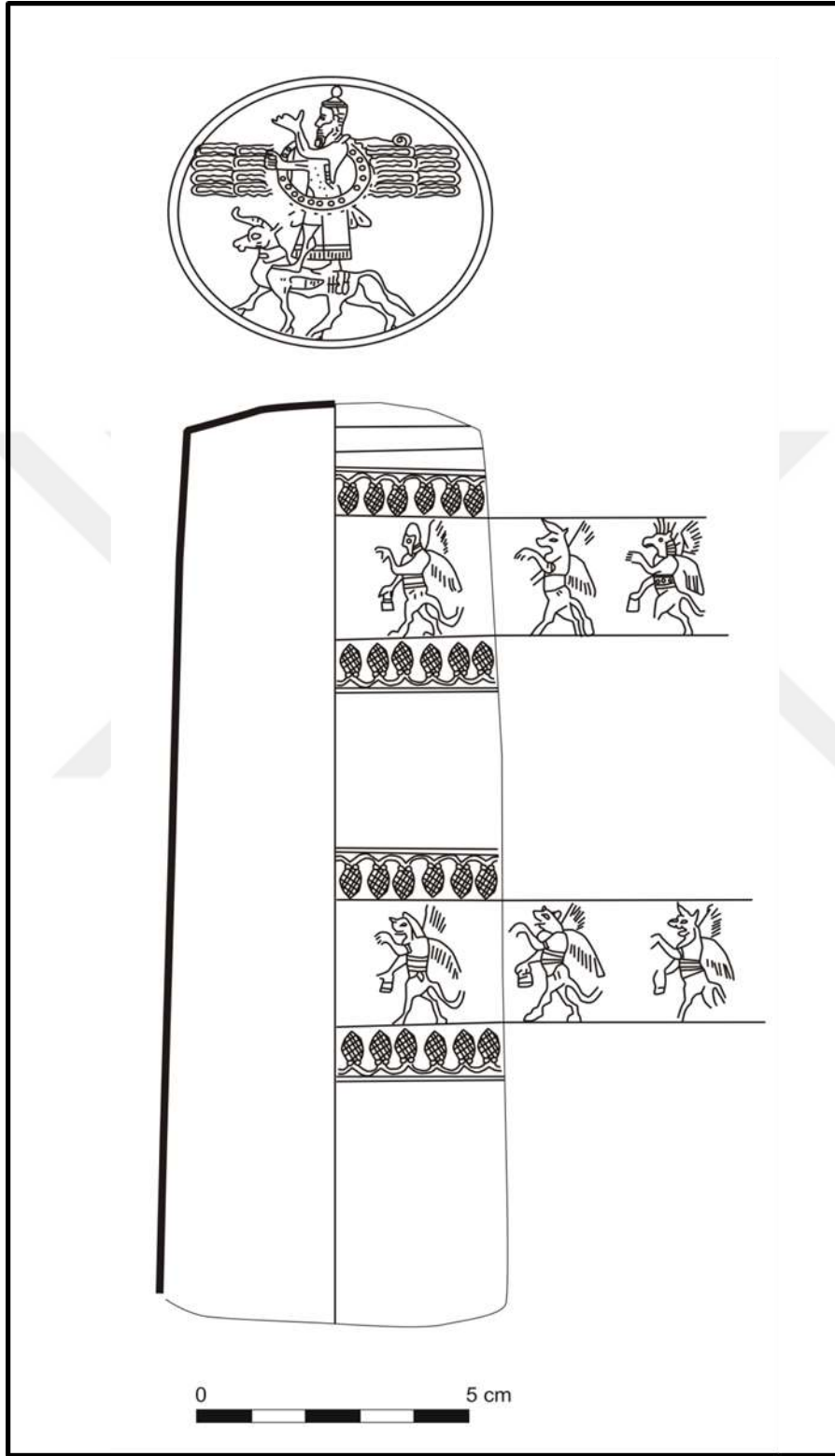
Şekil 33- Miğfer (Seidl, Bronzekunst Urartus, Abb. 32)

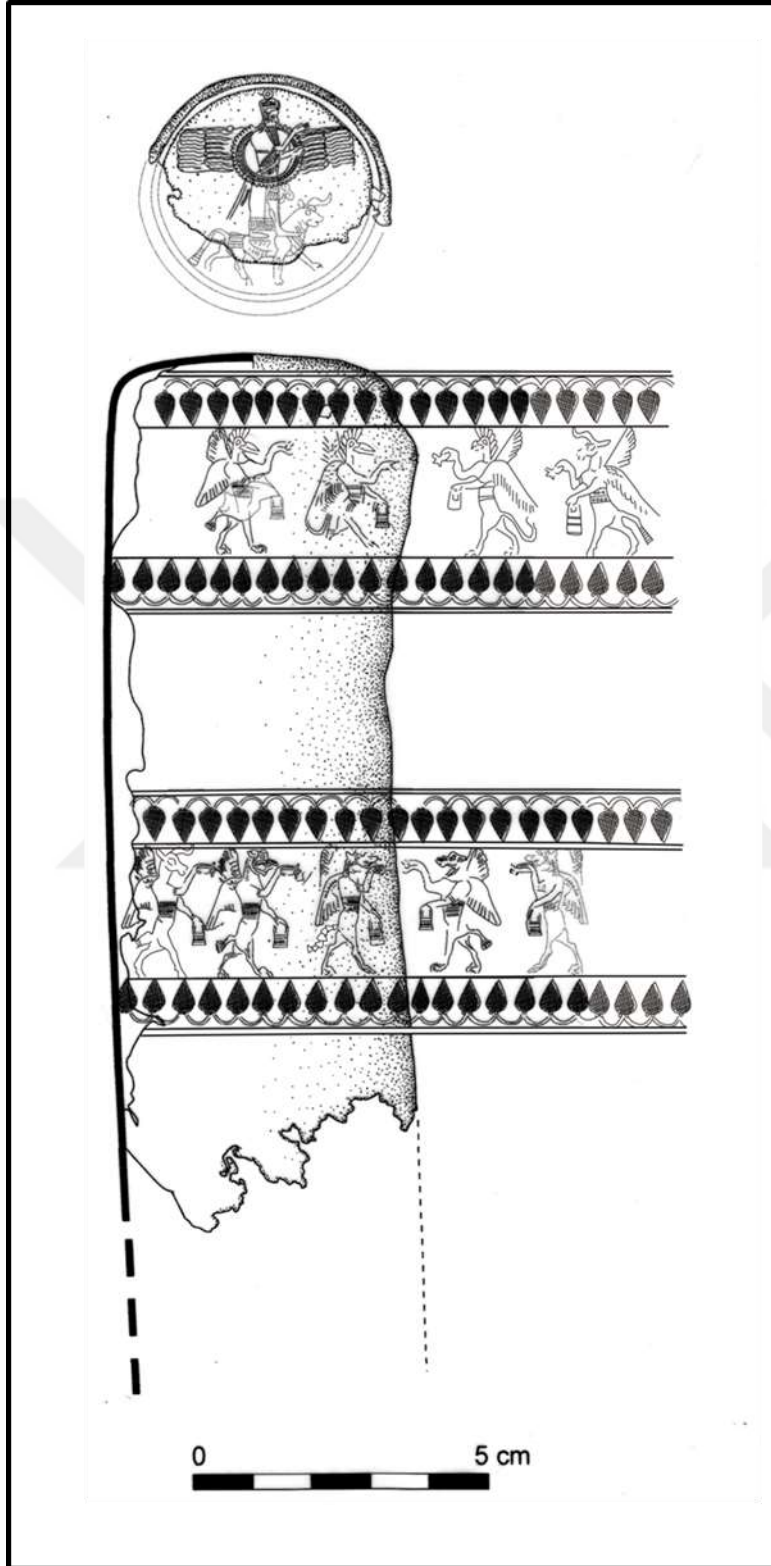
Şekil 34- Sadak (Seidl, Bronzekunst Urartus, Abb. 55)

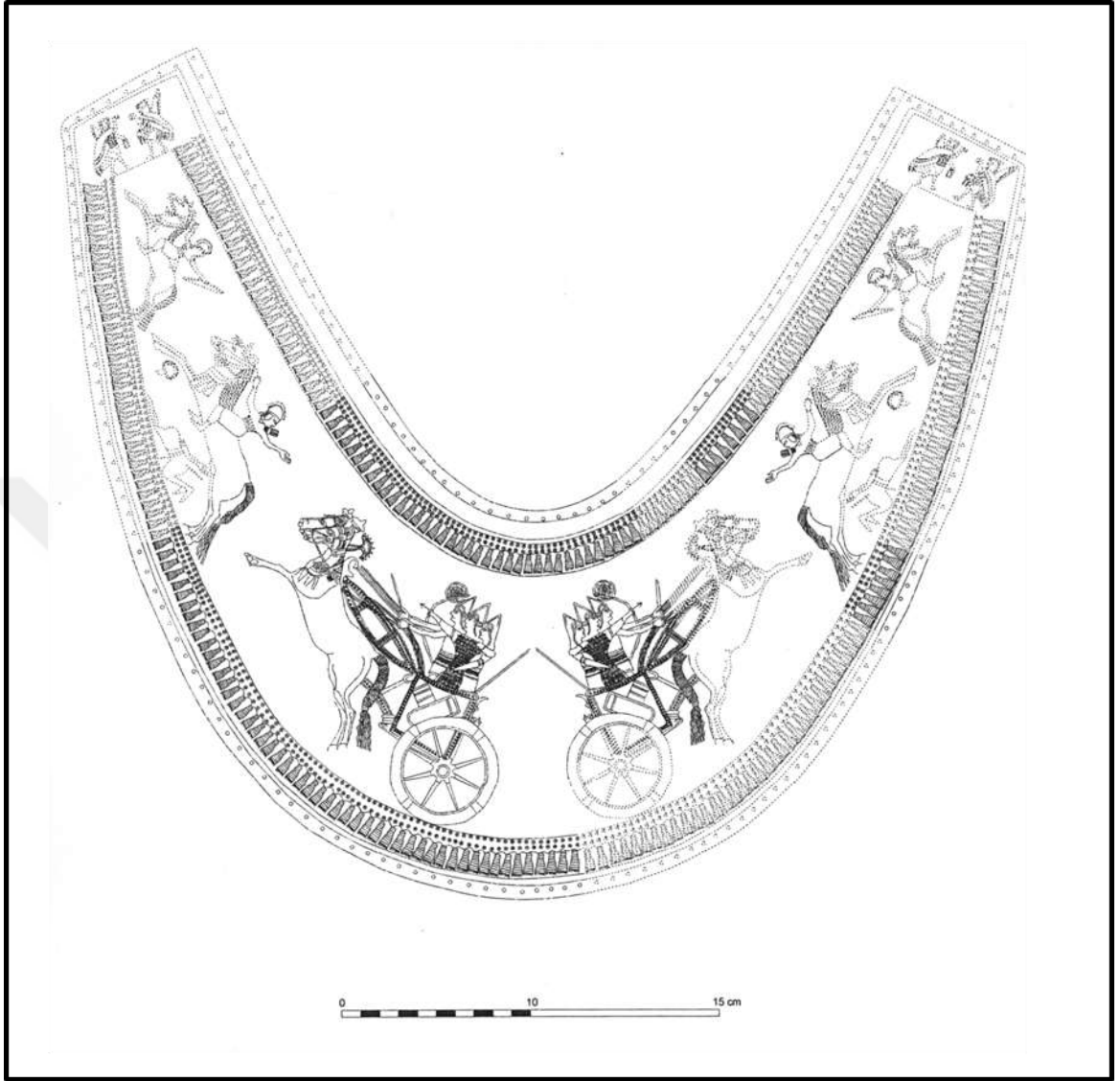
Şekil 35- Taşıt Ok Ucu Başlığı (Merhav, “Chariot and Horse Fittings”, p. 56, fig. 4)

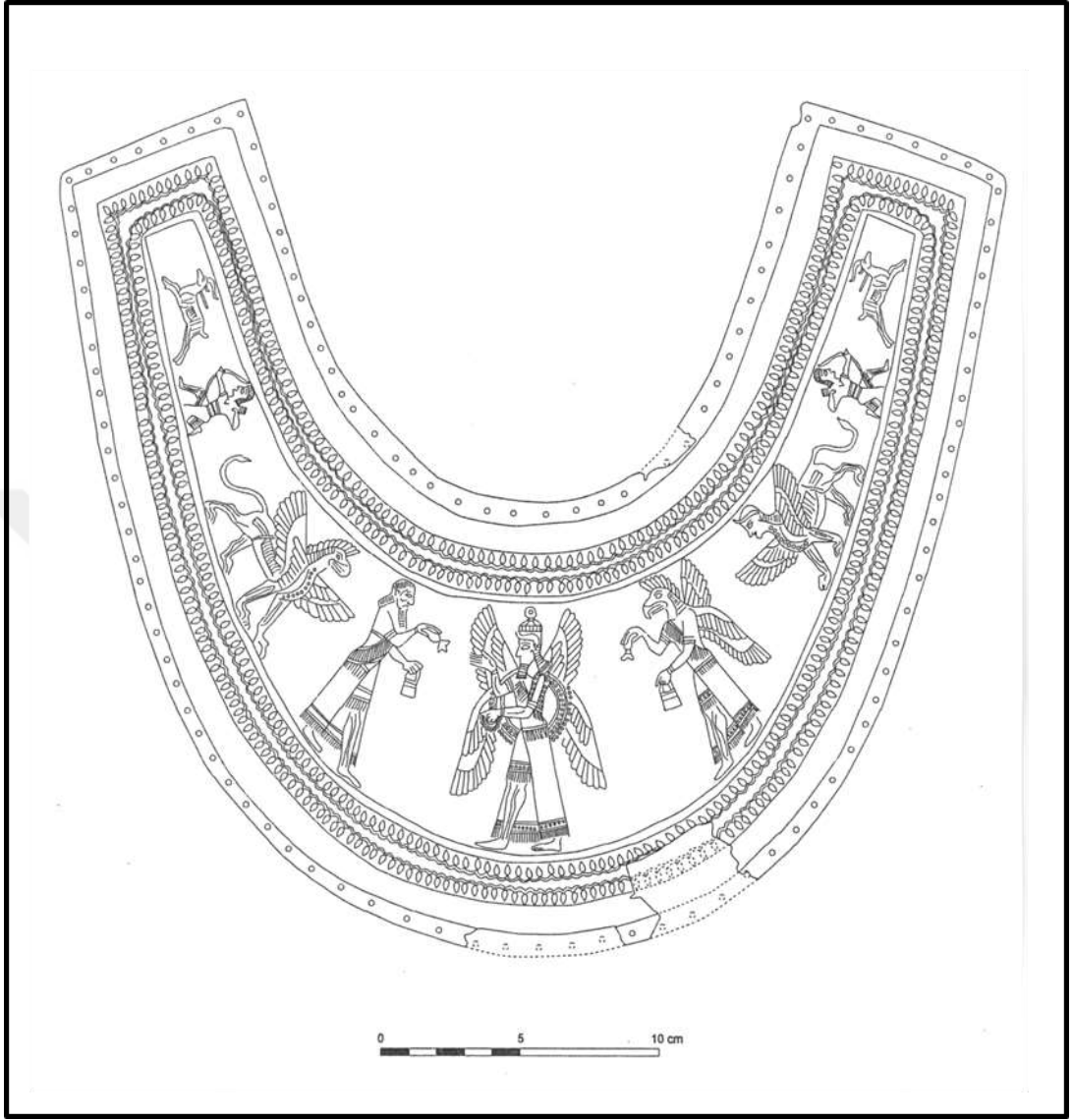
Şekil 36- Taşıt Ok Ucu Başlığı (Merhav, “Chariot and Horse Fittings”, p. 56, fiz. 4)

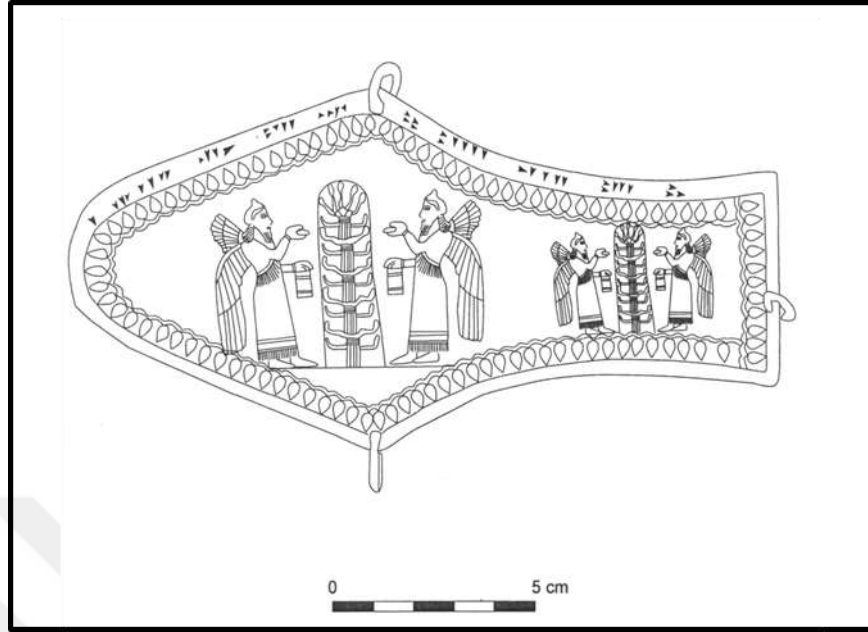
Şekil 37- Taşıt Ok Ucu Başlığı (Çavuşoğlu, “Van Müzesi’nden Bir Grup Taşıt Aksamı” ss. 115-130)

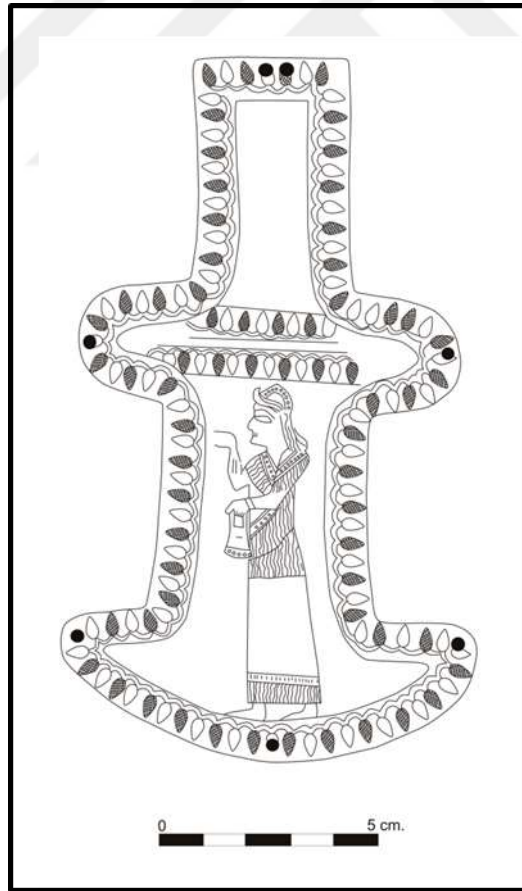
Şekil 38- Göğüs Plakası (Çavuşoğlu, Van Müzesi'nden Urartu Savaş Sahneli At Göğüslük Parçası", çiz. 2)

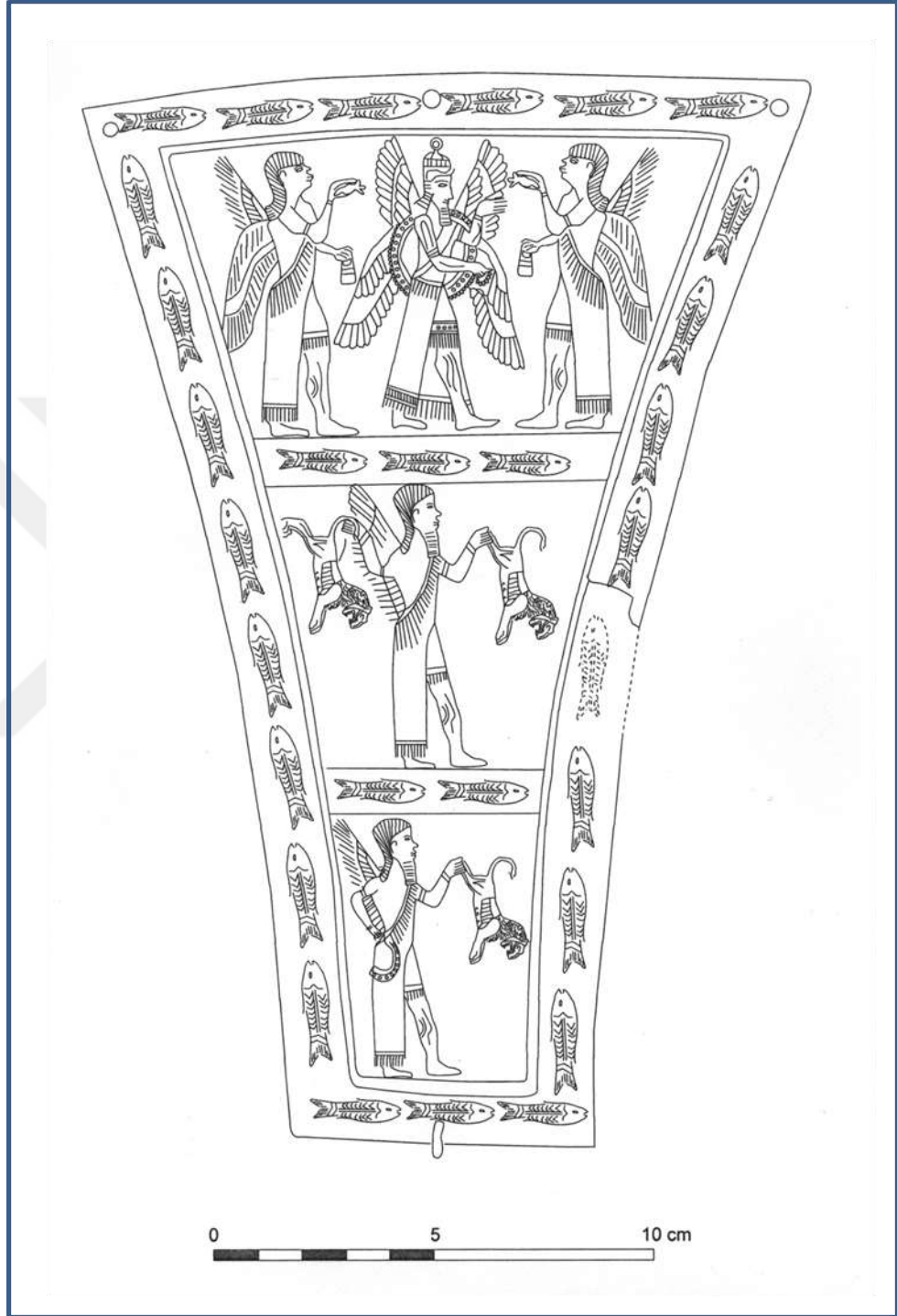
Şekil 39- Göğüs Plakası (Ellem, *Kykladen und Alter Orient Karlsruhe*, res. 412, U39)

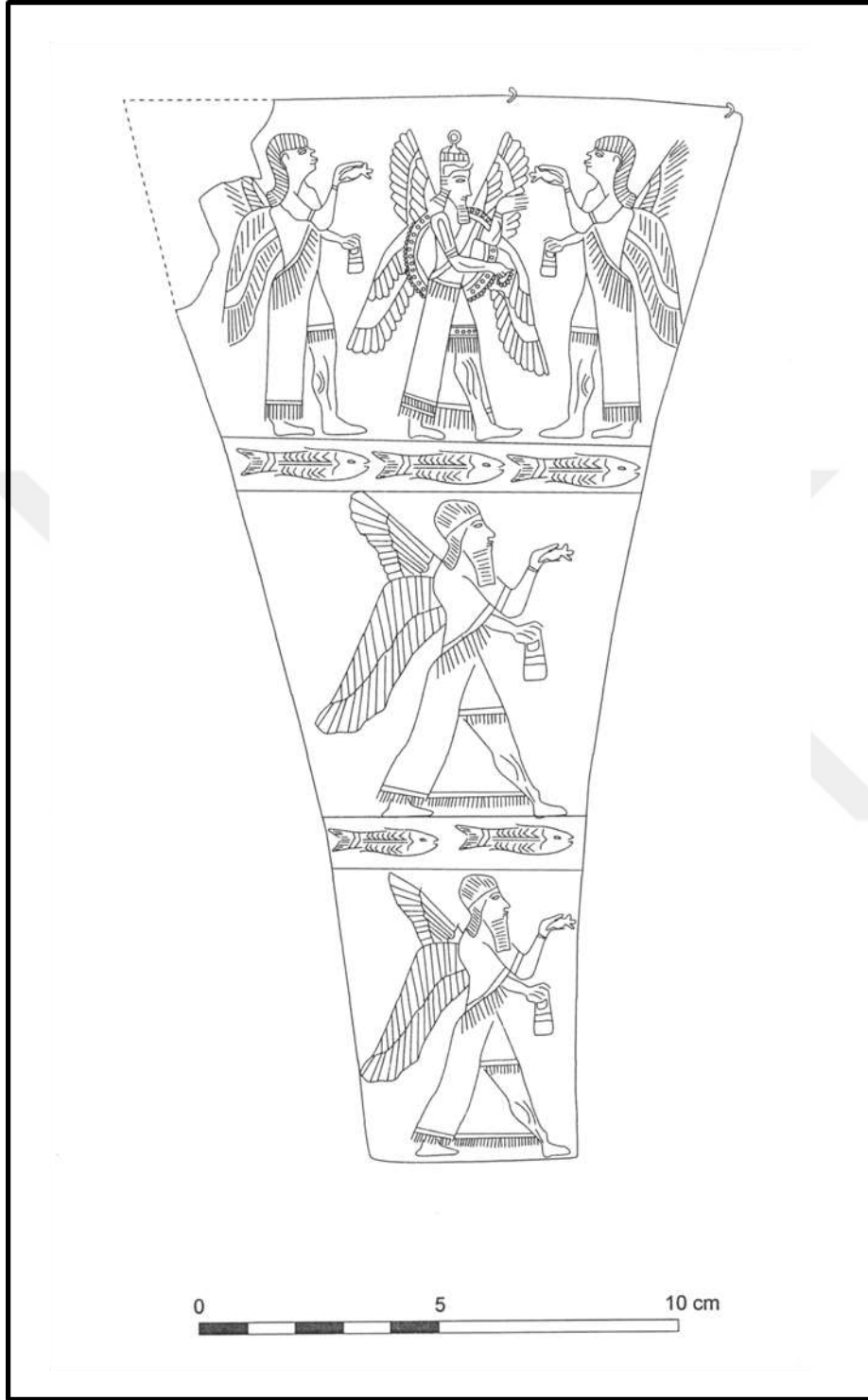
Şekil 40- Göz Siperliği (Seidl, *Bronzekunst Urartus*, çiz.82)

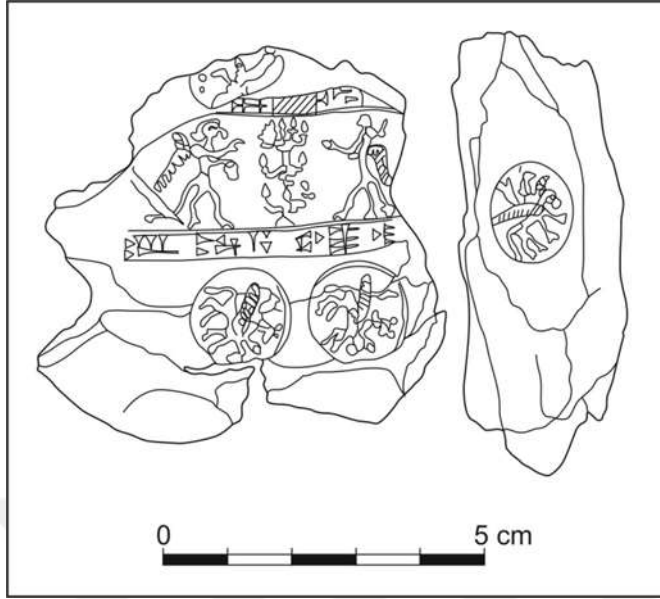
Şekil 41- Göz Siperliği (Seidl, *Bronzekunst Urartus*, p.79, abb. 40.)

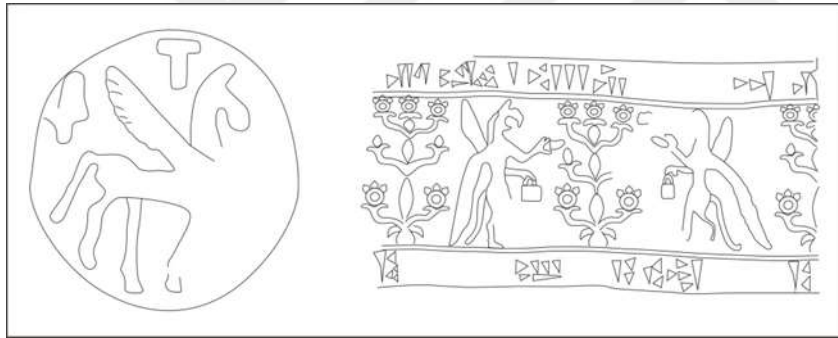
Şekil 42- Alınlık (Seidl, "Horse Trappings", p. 91, res. 51)

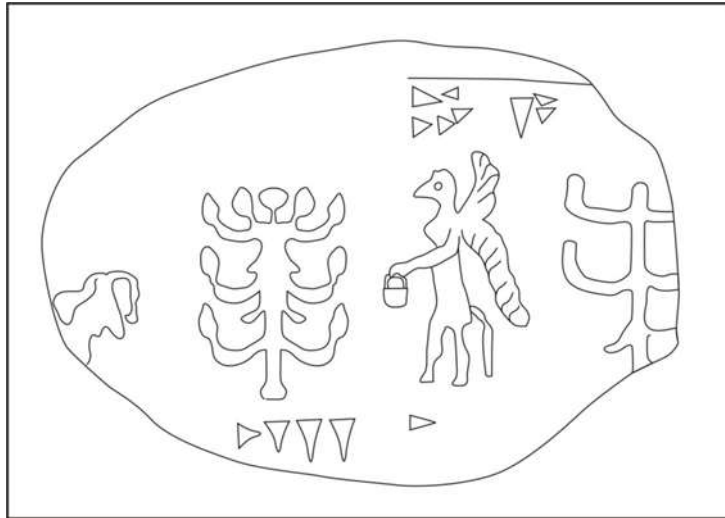
Şekil 43- Alınlık (Seidl, “Horse Trappings”, p. 92, res. 52)

Şekil 44- Mühür (Abay, “Seals and Sealings”, s. 323, fig. 1)

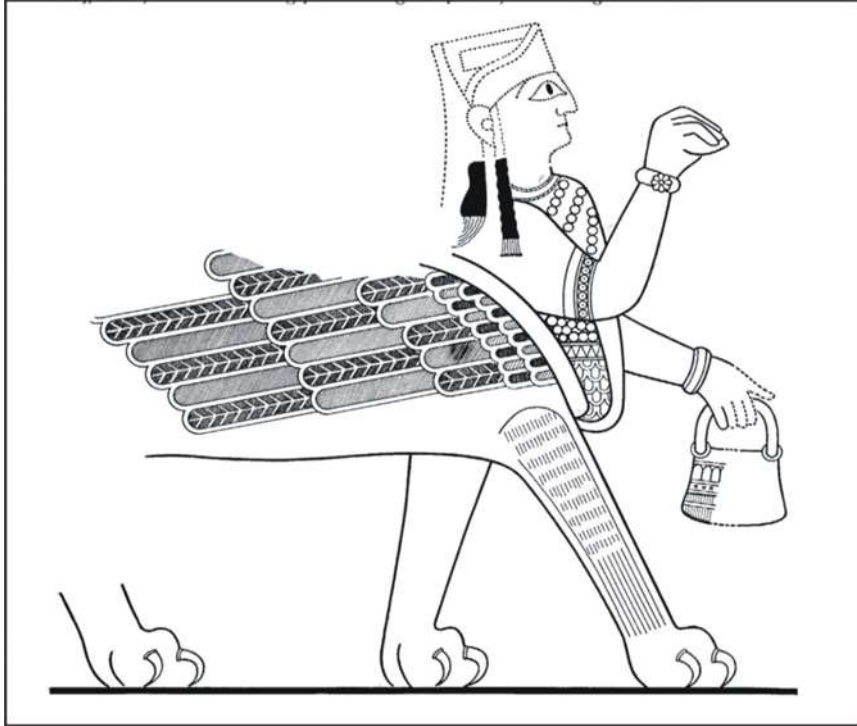
Şekil 45- Mühür (Ayvazian, *Urartian Glyptic/New Perspectives*, ss. 510-511)

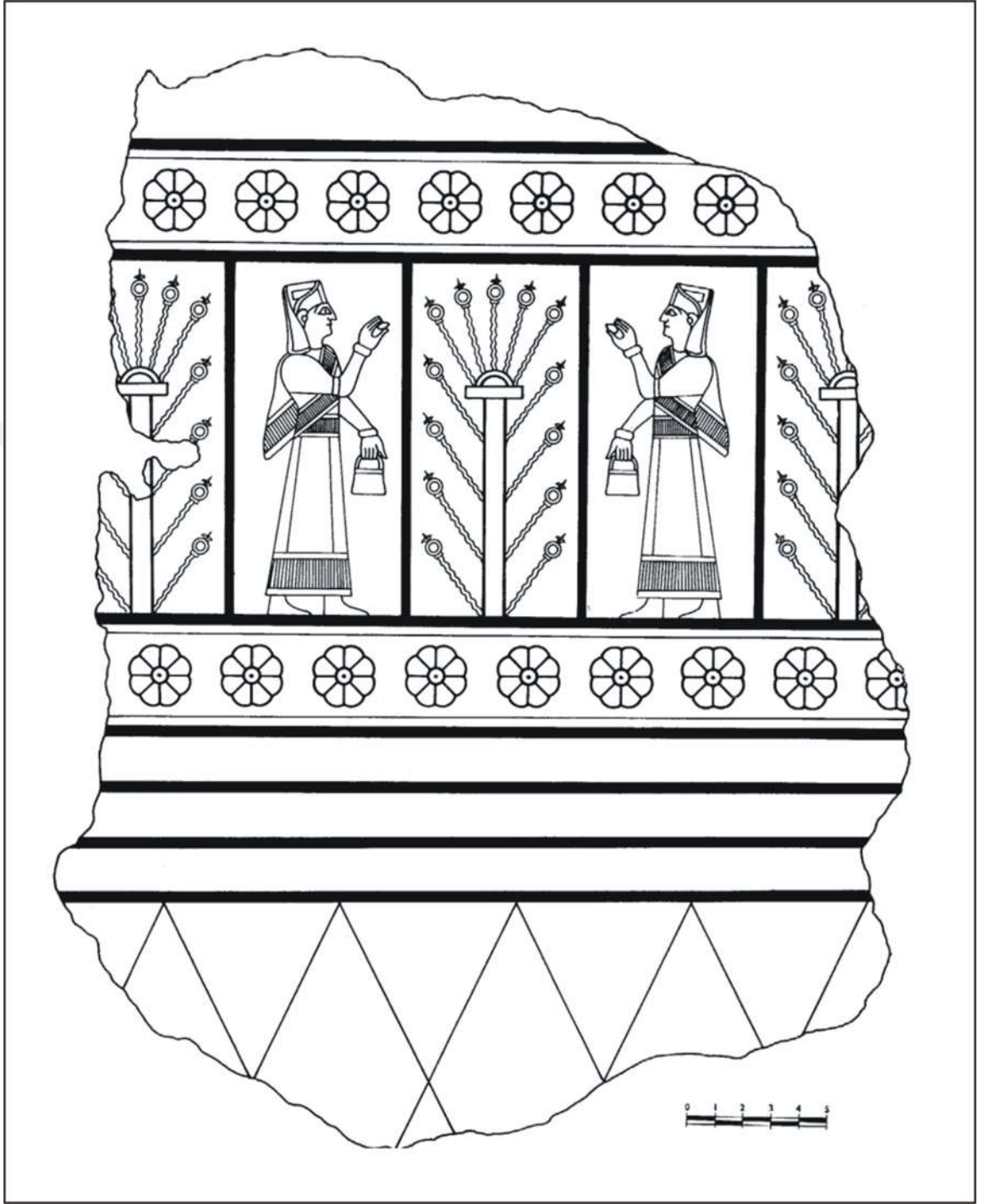
Şekil 46- Mühür (Ayvazian, *Urartian Glyptic/New Perspectives*, ss. 1035-1036)

Şekil 47- Fildişi Eser (Özgüç, *Altuntepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, ss. 39-40)

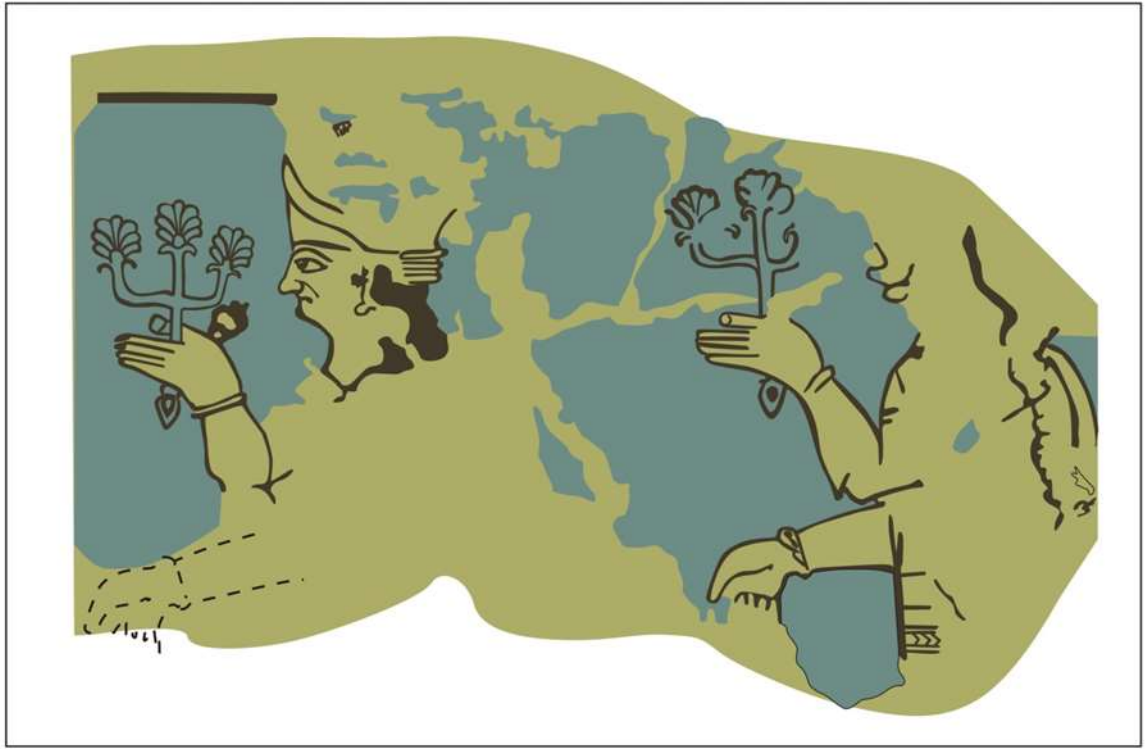
Şekil 48- Duvar Resmi (Özgüç, *Altuntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, s. 24, res. 27)

Şekil 49- Duvar Resmi (Özgüç, *Altuntepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, s. 16, res. 18)

Şekil 50- Duvar Resmi (Hovhannissian, *The Wall-Paintings of Erebooni*, fig. 23)

Şekil 51- (Hovhannissian, *The Wall-Paintings of Erebooni*, fig. 15)